

Михайло
Коцюбинський

Тіні

ЗАБУТИХ
ПРЕДКІВ

М. Коцюбинський

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Михайло
Коцюбинський*

Тіні
ЗАБУТИХ
ПРЕДКІВ

Харків
«Фоліо»
2013

ББК 84.4 УКР
К75

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Текст друкується за виданням:
Коцюбинський М. М. *Fata morgana*. —
Харків: Фоліо, 2012

Передмова і коментарі
Ю. Б. Кузнецов

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНмолодьспорт України № 14.1/10-69 від 13.01.12)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Громадська Рада серії
В. С. Бакіров, О. Ю. Вілкул, Г. М. Герман, В. М. Голенко,
В. М. Горбаль, М. М. Добкін, І. Ф. Драч, В. Г. Кремінь,
О. С. Онищенко, М. В. Попович, Д. В. Табачник (голова),
О. А. Удод, Я. С. Яцків

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр.
та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-6198-0

© Ю. Б. Кузнецов, передмова
і коментарі, 2013
© О. Д. Кононученко, художнє
оформлення, 2013
© Видавництво «Фоліо», марка
серії, 2010

ТАЄМНИЦЯ АГАВИ,
або
ЗАГАДКА КОЦЮБИНСЬКОГО

За рік до смерті, закінчуючи останнє оповідання «На острові», Михайло Коцюбинський писав: «Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі. Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі. Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти»¹.

Квітам, як і взагалі природі, присвячено чимало натхненних сторінок творів Коцюбинського, але агаві серед них належить особливе місце. Незадовго до смерті письменника з оповіданням «На острові» познайомився його брат Хома Коцюбинський. «Я прочитав (вір. — *Ред.*), — згадував він, — і здивувався, як сухий ботанічний опис опоетизовано. Агава у Михайла Михайловича не звичайна рослина, а якась жива істота. Коли через кілька хвилин я висловив своє захоплення описом, Михайло Михайлович нервово повів рукою, ніби хотів щось від себе одігнати, і сказав: «Розумієш ти, що я не агаву змалював, а своє життя...»².

Подібно до змальнованої письменником квітки, він всмоктував силу з серця рідної землі, рідної культури, пробивався крізь матеріальні нестатки, канцелярську роботу, хвороби і нагляд поліції. Його талант розквітнув цвітом справжньої краси, який помітили не тільки в Росії, а й в Європі. І передчасна смерть обернулася безсмертям його творів, відомих у багатьох країнах світу.

Таємниця агави, цвіт яблуні, дитячі очі волошок, жайворонкова пісня — рослинний і тваринний світ завжди у творах Коцюбинського сповнений таїни. Природа була для письменника джерелом натхнення і мудрої філософії буття. «Книга природи», — полюбляв говорити письменник. Без розуміння цієї книги

¹ Коцюбинський М. М. Твори: У 7 т. — К., 1973—1975. — Т. 3. — С. 293—294. (Далі посилання на це видання даємо в тексті: перша цифра — том, друга — сторінка.)

² Цит. за: Калениченко Н. Л. Великий Сонцеклонник: Життя і творчість Михайла Коцюбинського. — К.: Дніпро, 1967. — С. 240.

не зрозуміті і самого Коцюбинського, і його творів, і тієї епохи, яка кинула відблиск на все, чого торкнулося його перо. В чому ж таємниця майстерності видатного прозаїка? І в чому секрет довголіття його творів? Як сформувався цей великий талант української літератури?

«Будемо мати свого літератора!»

Одного разу в дитинстві, коли Михайлик захворів, під час марення він раптом заговорив українською мовою. В сім'ї розмовляли російською, і тому цей факт здивував домашніх. Після одужання хлопчику розповіли про цю подію, і він ще більше загорівся цікавістю до українського слова. В 9 років Михайлик пробує складати українські пісні на взірць народних, а в 12 пише велику повість з фінського життя російською мовою.

Факт народження Михайла Коцюбинського був закарбований на жовтуватому папері метричної книги Вінницького Преображенського собору за 1864 р. у такій формі: «Сентябрь, 5¹». Народився «Михаил». Батьки — «губернский секретарь Михаил Матвеев Коцюбинский и его законная жена Гликерия Максимова, оба православного вероисповедания²». Дрібний державний службовець Михайло Матвійович Коцюбинський був від природи людиною неспокійною і погано уживався з начальством. Через те змушений був часто міняти роботу. Разом з ним з місця на місце мандрувала й сім'я. До кінця життя він так і не зміг забезпечити їй більш-менш пристойне існування.

Своїм вихованням Коцюбинський зобов'язаний матері. Походженням вона була з молдавського роду Абазів. Від неї, запише він згодом в автобіографії, успадкував «тонку і глибоку душевну організацію» та «любов і розуміння природи». Від няньки Хими, селянки, Михайлик почув українську народну пісню, казку. А ще, як згадував Хома Михайлович, любив ходити на ярмарки і слухати лірників. Розповіді й народні пісні сліпого діда Купріяна, який певний час мешкав у Коцюбинських, хвилювали чутливе серце хлопчини. Тому не дивно, що одного разу з підсвідомості виринув той нестримний полум'яний потяг до українського художнього слова, який не згасав уже ніколи до самого кінця його життя. Колись в листі до Володимира Гнатюка (1908) Коцюбинський скаже: «Єдиний спосіб [вижити. — *Авт.*] — писати по-російськи, але коли я досі сього не робив, то вже тепер не зробию. А тим часом факт, що мої російські перекладачі дістають в кілька раз

¹ За старим стилем.

² Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. — К., 1965. — С. 7.

більше за переклад, ніж я за оригінал. Доведеться пропасти» [6, 88].

Любленець матері і пестун родини, на дванадцятому році Михайлик був змушений вперше відірватися від рідної домівки. Закінчивши дворічну народну школу в м. Барі, де вони жили, хлопець іде в Шаргород, щоб продовжити навчання в духовній семінарії — бурсі.

Після реформи освіти 1866 — 1867 рр. у школах було скасовано «вологодраніє», «вуходраніє» і вистоювання голими коліньми на гречці. Проте Шаргородська бурса часів навчання Коцюбинського ще мало чим відрзнялася від описаної Помяловським. Лекції обмежувались самими запитаннями й відповідями. А від учня вимагалось лише зазубрювання текстів підручників. Інших книжок не було. Науки — арифметику і географію, грецьку, російську, церковнослов'янську мови та інші — учні бачили крізь вузеньке «віконце» підручника, який змушені були завчати майже напам'ять.

І з якою насолодою бурсаки після занять тікали до монастирського ставу, щоб позмагатися наввипередки, половити раків або в'юнів. Найбільші сміливці перетинали став, стрибали в міщанські городи і зривали там огірки. Циганською голкою вони нанизували їх на шпагат, зв'язували його кінці і з таким намистом на шії поверталися на свій берег.

Змалку Михайлик був хворобливим, млявим. Тому й у бурсі, як і вдома, книжці віддавав перевагу над дитячими пустощами. Вчився добре, образи вмів зносити мовчки, користувався повагою у товаришів.

Одного разу в учительській, як згадував родич Коцюбинського, який працював у цій же бурсі помічником наглядача, сталася така розмова. В кімнату ввійшов учитель російської мови із стосом зошитів. Він тільки-но закінчив перевіряти твори бурсаків на тему «Як відбуваються різдвяні свята в моїй сім'ї», і, вибравши роботу Михайлика, не міг стримати захоплення. «Будемо мати свого літератора!» — з гордістю проказав він і почав читати твір уголос. Дослухавши до кінця, хтось з учителів вихопився із скептичним зауваженням. Справді, написано гарною мовою, та й думка є, але навряд чи другокласник написав це сам. Мабуть, запозичив у когось і зміст і форму.

Учитель російської, який добре знав Михайлика, не погоджувався. «Ні, пане, — відстоював він свого вихованця, — це майбутній письменник, майбутній поет. Щоправда, в нього ще слабке уявлення про справжню красу слова, але яке природне чуття художньої форми». У ці пророчі слова тоді не всі повірили.

Мешкали бурсаки на квартирах у шаргородських міщан. Від своїх хазяїв вони чули перекази з давнини — як орда набігала, як гнітила людей панщина. А часом у неділю чи свято надвечір

заходила на квартиру якогось бурсака баба Фусинка. Така собі старенька Шахеризада. Пригостивши її, бурсаки з сусідніх хат сідали довкола неї і насторчували вуха. А з вуст народної оповідачки так і лилися казки і перекази, як баба-відьма гризе ліс, що виріс з гребінця Ганнусі-втікачки, як кінь-віщун рятує Івана...

Важко сказати, чи саме вона була і в Михайлика, чи ці, чи інші казки він слухав, але така вже велася давня бурсацька традиція. З певністю можна лише твердити, що Коцюбинський не поминав шкільної бібліотеки, яка після реформи значно поповнилася книжками.

Пристрасть до читання з'явилась у Михайла трохи раніше. В 11 років (сім'я тоді мешкала в якомусь селі) хлопчина подитячому сильно закохався в шістнадцятирічну дівчину, яка не звертала на нього ані найменшої уваги. Поклавши будь-що стати великою людиною і тим завоювати серце своєї коханої, він накинувся на книжки. Михайлові пощастило натрапити на гарну бібліотеку, яка належала місцевому священику — людині розумній і, як на свій час, прогресивній. Невідомо, чи вдалося Михайлу справити враження на дівчину почерпнутими з книжок думками, але цілком зрозуміло, що прочитані тоді твори відіграли велику роль у його житті. Цими книжками були безсмертні «Кобзар» Тараса Шевченка і твори Марка Вовчка. Саме вони, як потім згадував М. Коцюбинський, остаточно направили його на український шлях.

За якийсь рік-два Коцюбинський раптом швидко подорослішав. Він ще більше замкнувся в собі. Спринчилися до цього дві сумні події. На сім'ю Михайла Михайловича навалюються нещастя. Сліпне мати, батько втрачає посаду і вже ніколи не зможе дістати путящої роботи, щоб забезпечити сім'ю. Родина повертається у Вінницю. Щоб мати гроші на переїзд, змушені були продати частину майна. Та й на новому місці було не легше. Коцюбинські часом не мали змоги пригостити гостей навіть чаєм.

Друга подія — «політичний процес», як гучно назвав Коцюбинський невеличку пригоду — сутичку з поліцією, яка справила на нього, очевидно, неабияке враження і поклала початок зіткненням з цим департаментом. У 1880 р. Михайло Михайлович закінчує Шаргородське духовне училище і відправляється в Кам'янець-Подільський (1881 р.), мабуть, маючи намір вступити до університету. Мрія ця не здійснилася через матеріальні нестатки — треба було допомагати родині.

Кам'янець-Подільський жив у той час активним громадським життям. Особливо виділялась молодь. Коцюбинський поринає у вир політичних ідей і юнацьких захоплень соціалізмом, якими жили тамешні семінаристи та ентузіасти-народники. Товариш Михайла Михайловича так згадує про ті дні, що залишили відчутний слід у їхньому житті: «Що не кажіть, а час спілкування

нашого в Кам'янці був часом самим дорогим, самим священним. Ніякий університет, ніякі книги не могли б дати того, що дали ці нечисленні дні широкого захоплення думки, справжнього шукання правди і підвалин у житті»¹.

У річницю вбивства Олександра II — 1 березня 1882 р. — невелика група семінаристів на чолі з О. Саліковським, якому ректор семінарії дав прізвисько «генерала соціалістичної пропаганди», зібралася на околиці міста на сходку. Тут було організовано «Подільську дружину» і прийнято відозву, в якій схвалювалося вбивство «царя-ката», прославлялись герої «Народної волі» — Кибальчич, Рисаков, Перовська та ін. Зачитали статтю з «Народної волі» та програму «Чорного переділу». Але про діяльність «Подільської дружини» скоро дізналася поліція, почалися арешти, слідство. Коцюбинський не був присутній на цій сходці, проте з членами дружини, зокрема О. Саліковським, був добре знайомий і підтримував стосунки.

Одного разу, вертаючись увечері додому, як згадував пізніше Хома Коцюбинський, Михайло Михайлович помітив підозрілу людину, що заглядала у вікна його хати. Не довго думаючи, він підбіг і вдарив незнайомця своїм сукуватим ціпком. Ним виявився жандарм-вартовий, що разом з іншими прийшов на квартиру Коцюбинського робити трус. Михайла Михайловича заарештували, звинувативши в нападі на поліцію. Але через три дні відпустили. Коли згодом він потрапив під нагляд поліції, про цю справу вже забули, але для Коцюбинського це перше знайомство з в'язницею, де він просидів три дні, надовго відклалося в пам'яті.

Літературна кар'єра Коцюбинського почалася з цілковитого провалу. Повернувшись у Вінницю, Михайло Михайлович дає уроки, щоб заробити трохи грошей на підтримку сім'ї, в якій було п'ятеро дітей: Михайло, Ліда, Хома, Леонід і Ольга. Часом він виїжджає в село, щоб навчати панських дітей. Ночами (бо вдень не було часу) просиджує над книжками. Читає багато з російської і зарубіжної літератур: Успенського і Некрасова, Достоевського і Салтикова-Щедріна, Золя і Сенкевича. Особливе захоплення викликали твори українських письменників — Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Нечуя-Левицького, Кропивницького та ін. Любить читати напам'ять поезії з «Кобзаря», а найбільше «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє...»

У 1884 р. Коцюбинський пробує написати оповідання, яке відоме під назвою «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма». У Вінниці Михайло Коцюбинський товаришує із священником П. І. Вікулом, двоюрідним братом О. Саліковського, який

¹ Цит. за: Калениченко Н. Л. Великий Сонцепоклонник. — С. 10—11.

учив їх обох у Шаргородському духовному училищі. П. І. Вікул підтримував зв'язки з революційно налаштованою молоддю, а в його домі часто збиралася прогресивна інтелігенція. Бував тут і місцевий присяжний уповноважений Нейман — людина освічена і з великими симпатіями до української літератури. Через Вікула оповідання Коцюбинського «Андрій Соловійко...» було передано на суд Нейману. Вирок був дуже суворий. Зверхньо оцінивши першу спробу молодого автора, Нейман у кінці відгуку радив Коцюбинському кинути цю справу, аби «не калічити святу нашу мову».

Присуд Неймана не спинив Михайла Михайловича, і протягом наступних 2—3 років він створює нові оповідання («21-го грудня, на Введеніє», «Дядько та тітка»), але показувати їх комусь чи подавати до друку не наважується. А згодом і зовсім замовкає на кілька років, очевидно вражений своїм невдалим дебютом.

За життя Коцюбинський ніколи не друкував ці перші твори. З'являлися його збірки, окремі твори і вибране, виходили різними мовами в Росії і за кордоном, але учнівські спроби так і пролежали невідомими широкому читачеві, аж поки не побачили світ років через десять після смерті письменника.

Справжній художник

11 червня 1890 р. начальник Подільського жандармського управління у відношенні до департаменту поліції повідомляє, що київський губернатор видав Михайлові Коцюбинському закордонний паспорт і наказує встановити нагляд за поверненням Коцюбинського в межі імперії. Зважившись виїхати до Львова, Михайло Михайлович виявив неабияку сміливість, адже Галичина належала до Австро-Угорщини і вважалась чи не центром українського культурного руху. Безпосереднім приводом до поїздки за кордон послужила перша публікація Коцюбинського — поява у львівському журналі «Дзвінок» його вірша «Наша хатка». Тут у Львові він зав'язує контакти з редакторами українських журналів «Дзвінок», «Правда», «Зоря», що мали ліберально-народницький напрям, знайомиться з Іваном Франком.

Протягом 90-х років Коцюбинський чимало перекладає для цих журналів, друкує ще кілька віршів, але справжню увагу читачів привертають його дитячі оповідання — «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник». Ознайомившись з першим із них, Панас Мирний написав молодому колезі схвильованого листа: «Прочитав я її («Харитю». — *Ред.*) та й нестямився!.. У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як со-

нячний промінь, малюнком...»¹. Лише шість років минуло з того часу, як Нейман радив Коцюбинському «не калічити святу нашу мову», а він уже заслужив похвалу одного з визначних майстрів українського красного письменства. Та й за що? Саме за мову, в хисті до якої йому відмовляв Нейман. «Та так тільки справжній художник зможе писати!» — продовжував Мирний, передрікаючи велике майбутнє молодому автору.

І як змінився пейзаж порівняно з першими творами. З традиційного малюнка-схеми він перетворився на чарівний, з майже інтимними деталями, світ природи, який ніби втворює переживанням маленької героїні. «Босі ноженята, — зауважує письменник в «Хариті», — ступали по втоптаній стежці, над головою, межі колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки» [1, 37]. Майстерний опис природи, безпосередньо пов'язаний з переживаннями, почуттями дитини, передає її настрої, психологію. Вже в цьому першому друкованому оповіданні можна помітити мазки майбутнього письменника-імпресіоніста.

Попри всю свіжість художнього бачення життя перші дитячі приповідки все ж були позначені особливостями традиції літератури ХІХ століття. Хоч і тут бачимо рельєфний малюнок природи, ніжність кольорів, тонке проникнення письменника в психологію героя.

«Харитя», «Ялинка», як і наступні твори («П'ятизлотник», «На віру»), написані в селі Лопатинцях, де Коцюбинський працював приватним учителем у сім'ї бухгалтера цукроварні Мельникова.

Після смерті батька родина опинилася повністю на утриманні Михайла Михайловича. Він дає спочатку приватні лекції у Вінниці, виїжджає вчителювати на село. І, незважаючи на нагляд поліції, бере участь у громадському житті. У 1888 — 1890 рр. його обирають гласним до Вінницької міської думи. А склавши екстерном іспити на звання народного вчителя, він виїжджає в с. Лопатинці.

Бувало перестріне Михайло Михайлович на дорозі селянку і питає:

- Це ви йдете жати?
- Еге ж, — відповідь та.
- А де ж ваша нива?

Та й піде в поле разом з нею і довго дивиться, як працюють люди, слухає, як співають українські народні пісні, і все записує.

¹ Мирний П. Зібрання творів: У 7 т. — К., 1971. — Т. 7. — С. 431.

І поговорити з людьми любив. А дітей Мельникова у вільний від навчання час прилучав до збирання фольклору. Пісні, казки, прислів'я, записані Коцюбинським у Лопатинцях, згодом з'явилися в етнографічних збірках, виданих у Чернігові. Все це сприяло появі талановитих оповідань Коцюбинського.

Наприкінці 1891-го — на початку 1892 р. Коцюбинський сповнений творчих планів і бажань. Він пише повість «На віру», оповідання «П'ятизолотник», які остаточно утверджують за ним ім'я українського письменника. Проте улюбленій справі змушений віддаватися у невеличкі проміжки вільного часу. Треба було дбати про шматок хліба, якого літературна праця не давала. Він шукає постійного місця на державній службі, де мав би певний заробіток і більше часу для писання. Врешті, йому здається, що такою роботою могла б стати філоксерна комісія, куди його влаштовують працювати, і в червні 1892 р. Коцюбинський виїжджає в Бессарабію, доставши посаду розвідувача з платнею 40 крб. на місяць з помешканням і артільним харчуванням.

На фотографії 1893 р. (а Коцюбинський любив фотографуватися) закарбовано гурт працівників філоксерної комісії — 9 чоловіків і хлопчик біля тину. Здебільшого молоді — років 20—25 і двоє старших. Дехто одягнутий у сюртуки з метеликами, хтось просто у вишиваних сорочках. Коцюбинський — у центрі, на третьому плані. На ньому вишивана українська сорочка, піджак, бриль і ціпок у руці. Очі дивляться спокійно. З усього видно, гурт складається здебільшого з інтелігенції. Справді, в комісії Михайло Михайлович потрапив у гурт, як дехто казав, «свідомих» українських інтелігентів-народників. Тут були й студенти-українці Харківського, Одеського, Київського університетів. Керівник філоксерної комісії П. І. Погибка пізніше згадував, що між розвідувачами були українці, які вперто шукали шляхів до відродження України, хотіли донести освіту до всіх нещасних, знедолених пролетарів і поліпшити їхнє матеріальне становище. До таких належали Коцюбинський, Бержковський та інші; вони навіть вдягалися як селяни-українці¹. Багато хто з них належав до «Братства тарасівців».

«Братство тарасівців» мало більш помірковану програму, ніж інші радикальні партії. Свою роботу воно спрямовувало насамперед на культурно-освітні заходи та збудження національної свідомості простого люду, на агітацію за емансипацію жінки. Народницько-просвітницький характер братства якоюсь мірою відповідав і настроям Коцюбинського. Разом із братчиками, працюючи у філоксерній комісії, він вів просвітницьку роботу серед селян, працівників комісії.

¹ Див.: Заїка І. Дещо про життя Коцюбинського на Бессарабії // Життя і революція. — 1927. — № 7—8. — С. 140.

Трохи згодом Коцюбинський зобразив роботу філоксерної комісії в оповіданні «Для загального добра», яке відіслав на конкурс у журнал «Зоря», де воно було відзначене премією. В центрі гостросюжетної розповіді — доля молдавського селянина Замфіра Нерона. Добросовісно працюючи на своєму винограднику, він зумів досягти певного добробуту. І от нещастя — рослинна тля філоксера напала на його виноградник. Зовні ще здорові, квітучі лози, а коріння підточуються паразитами. У село прибуває філоксерна комісія. Яку ж допомогу в цьому разі пропонує держава селянинові? Єдину — знищити роками виплекану лозу, щоб тля не перекинулася на виноградники інших господарів. Для загального добра, так би мовити. Це розорєє сім'ю Замфіра Нерона. Не переживши такої трагедії, вмирає його дружина. Керівник філоксерної комісії Тихович усе більше сумнівається, чи справді корисну справу вони роблять людям. «Коли б хоч певність, — думає він, — що така офіра¹ потрібна для загального добра, що робиш справді позиточне діло, а не зайву жорстокість» [1, 239].

Коцюбинський був тонким стилістом і дуже вимогливим до себе письменником. Кожному слову, і навіть букві, надавав великого значення. Збираючись видати оповідання за власні кошти, він написав до В. Лукича (1896): «Насамперед прошу змінити заголовки: я хотів би, щоб заголовок читався не «Задля загального добра», а просто «Для загального добра». Тому прошу зайве «за» викинути» [5, 62]. Очевидно, прийменник «задля» трохи змінював смисл заголовка, у ньому втрачався той іронічний підтекст, який закладав у назву письменник. До речі, в цьому ж листі містяться цікаві спостереження Коцюбинського над евфонією (милослухністю) української мови. Читаючи коректуру «На крилах пісні», письменник нещадно виправляв стилістичні та інші огріхи. Він протестував проти неграмотного втручання коректора в його текст: «...я помітив, — писав Коцюбинський, — що коректор навішось поперероблював деякі слова, напр. «гострий» — переробив на «острий», «вогнище» — на «огнище» і т. д., що дуже негарно гучить особливе по словах, що кінчаються на голосозвуки. Напр.: «те **остре**, до **фізичного болю остре...**», «догоряє **огнище**» і др. Наш народ, що має музикальне вухо, по змозі обминає натовп голосозвуків або шелестозвуків і намагається розкласти так слова, щоб заховати закони евфоніки. Отож і я намагаюся по змозі додержувати ту евфоніку, і дуже мені прикро, коли хтось псує мені ту роботу» [5, 62]. Уважність до слова і гостре відчуття його звукових і смислових нюансів — одна з найважливіших прикмет стилістики Коцюбинського, яку він вдосконалює протягом усієї творчості. Так, він цікаво обіграє

¹ Офіра — жертва.

слово «доктори» в оповіданні «Для загального добра», що ним народ іронічно охрестив розвідувачів філоксерної комісії, які не лікують, а знищують виноградники... Таким чином, різноманітними художніми засобами письменник намагався підкреслити ілюзорність народницьких ідей про допомогу селянам. Насправді вони ні освітою, ні реальними практичними ділами не в змозі були змінити їхнє економічне становище. Це особливо підкреслено в думках і переживаннях Тиховича, в якого «не ставало певності в корисності діла, ґрунт почав хитатися під ногами» [1, 243]. Ще з більшою іронією письменник малює народницькі ілюзії в оповіданні «Лялечка», написаному в 1902 р., яке показувало, що він усе далі розходився з ідеями «Братства тарасівців», оповідання, що, по суті, розпочинало новий етап у його творчості. Проте цьому передували деякі важливі події, які мали чимале значення для подальшого його життя і письменницької практики.

Дорога додому

У 1896 р. Коцюбинський одружується з Вірою Устимівною Дейшею, яка походила зі старого українського дворянського роду. Після навчання на Бестужевських курсах у Петербурзі вона працювала викладачкою французької мови в Чернігівській гімназії. В Чернігові вони й познайомились. Велике бажання мати сімейне вогнище тягне Коцюбинського до постійної роботи, але, не знаходячи місця, він продовжує працювати у філоксерній комісії, щоправда, вже в Криму, де йому запропонували кращу посаду і більший заробіток. Листи письменника з Криму до дружини сповнені кохання й туги. Характерний допис з Алушти від 13 жовтня 1896 р., де він з гумором і теплим почуттям розповідає про одержання від дружини посилки з грушами і яблуками та листа, який ці груші поцували. Не можна не навести уривок з нього, де видно, яких теплих слів і образів добирає кохаюче серце письменника, щоб вилити свої почуття. «Сонечко ти мое! Ти мені світиш і грієш, — пише Коцюбинський Вірі Устимівні. — Твої листи для мене — половина життя. От і нині дістав листа од тебе — і так мені добре, так легко і весело. Я мало не з'їв того листа, таким він був мені солодким, а найпаче від грушової підливки. Ай, ті груші: побились, потовклись та напустили такого соку, що лист твій та бонзині книжки як душенина упріли в тому сокові. На превелику силу одліпив я його од коробки і тільки що розклав на столі, щоб хоч місцями прочитати, коли знов лихо: оси зачули, що прийшов лист од Віри, і роєм назлітались його читати. Мусив кинути листа та ганятись за осами, і тільки по їхніх трупах знов добрався до мокрого, страшного й загнилого вже аркуша паперу.

А проте прочитав все: де не розібрав, там серце відповіло мені, що Вірунечка кохає мене» [5, 92].

Була й інша причина, що спонукала Коцюбинського десь осісти на постійній спокійній службі. Це нестримне бажання писати. Мандрі з місця на місце по Бессарабії, а потому в Криму, хоч і давали багато матеріалу для наступної творчості, та не сприяли зосередженості, без якої неможливе й писання. Врешті й часу на творчість лишалось дуже мало. В листах до своїх кореспондентів письменник зрідка скаржиться на брак більш-менш придатних умов для занять улюбленим ділом. Так, ще 24 червня 1894 р. Василю Лукичу він пише: «Вибачте мені, ласкавий добродію, цю мою загайку; мені вже й самому соромно так довго тягти обіцяну працю, та що ж вдієте, коли така клята служба! Осінь та зиму матиму вільніші — тож гадаю докінчити «По Бессарабії» та спробувати свої сили на більшій праці, наприклад повісті» [5, 46]. Як і Чехов, обтяжений роботою земського лікаря, так і Коцюбинський на службі у філоксерній комісії весь час мріє засісти за більший твір. Обом письменникам не щастило. За службою й необхідністю заробляти на шматок хліба на творчість не лишається часу.

Уривками, виносивши в голові сюжет, Коцюбинський майже без чернеток (на це потрібний також час) хапається за писання і живе надією, що життя якось владнається і в нього з'являться більші можливості віддатися улюбленій справі. Тому він не припиняє спроби знайти постійне місце.

У 1897 р. Коцюбинський звертається до чернігівської влади з проханням прийняти його на роботу в земство. Мотивує він тим, що, захворівши на ноги, не в змозі продовжувати службу на посаді помічника експерта у Кримському філоксерному комітеті, оскільки ця робота пов'язана з постійним ходінням. Звертаючись до департаменту поліції, щоб розвіяти будь-яке упередження проти себе, він пише: «В 1884 г. я находилась под следствием по политическому делу, сути которого я и до сих пор не знаю. При обыске не было найдено решительно ничего, компрометирующего меня. Через год или полтора мне было объявлено, что я освобождаюсь из-под следствия. Этим дело и кончилось» [5, 327]. Коцюбинський наївно вважав, що поліція лишила його в спокої, хоч насправді він був під постійним «негласним надзором». В той час як Михайло Михайлович з новими й новими проханнями звертався до начальника Чернігівської губернії, не розуміючи, чому йому відмовляють у посаді на державній службі, поліція інформує губернатора про неблагонадійність письменника. Врешті-решт йому дозволяють працювати в земстві, але не на тій посаді, на якій він хотів, при цьому поліція видає для губернатора таку довідку про письменника: «Коцюбинский — украинофил, сотрудничал в издаваемом во Львове журнале «Зоря» и в 1896 г.

издал весьма тенденциозную брошюру «Для общественного блага», предназначенную для народа в Украине. Вследствие этих данных в 1897 г. был не допущен заведующим книжным складом Черниговского земства, но, ввиду благоприятного отзыва д<ействительного> с<татського> с<оветника> Андреевского и личного ходатайства Коцюбинского перед д<епартаментом> п<олиции>, коему он представил удовлетворительные объяснения по существу имеющихся о нем сведений, было сообщено черниговскому губернатору о неимении препятствий к допущению названного лица на службу Черниговского земства в о б щ е, за исключением лишь должности заведующим книжным складом»¹. Оскільки, як повідомлялося в попередньому документі поліції, ця посада давала б можливість Коцюбинському поширювати «тенденційну» літературу.

Отже, письменник усе ж потрапляє в Чернігів, але місяці чекання посади і листування з представниками влади та поліції змушували його влаштуватися поки що на інше місце. Ним була посада хронікера в житомирській газеті «Вольнь», що видавалася російською мовою. Як спраглий у пустелі, Коцюбинський накинувся на газетярську роботу після років мандрювань по Бессарабії та Криму. Він редагує рубрику «Свет и тени русской жизни», добираючи до неї статті з російських видань, пише власні статті. Його симпатії незмінно на боці селян. Через це він постійно свариться з головним редактором Фідлером, що врешті призводить до конфлікту між ними.

22 лютого 1898 р. Коцюбинський друкує у «Волині» свою статтю «К полемике о самостоятельности малороссийского языка», як зневажливо іменувалась українська мова. Виступаючи проти спроби буржуазної газети «Биржевые ведомости» представити українську мову як щось легковажне, що підлягає осуду, і відстоюючи її право на існування, письменник твердо оцінює роль української і російської мов у духовному розвитку двох народів. Зокрема, він пише: «По нашему глубокому убеждению, всякий дальнейший шаг к развитию малороссийского литературного языка будет приобретением и для общерусской литературы; совместное существование обеих родственных литератур нам представляется могучим условием культурного роста двух, взаимно дополняющих друг друга, народностей» [4, 120].

Приїзд Коцюбинського в Чернігів у 1898 р. відкриває нову сторінку в його житті. Якщо говорити точніше, то навіть не сторінку, а цілий розділ. І справа не тільки в тому, що нарешті владналося його сімейне життя і він зміг осісти на постійній більш-менш придатній для його характеру роботі. Головне було

¹ М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи. Матеріали. Публікації. — К., 1968. — С. 86.

в тому, що він дістав можливість включитись у культурне й громадське життя, віддатися творчості. 1900-ті роки, в які вступав письменник, були справжнім спалахом в українській літературі цілого сузір'я непересічних талантів. Ольга Кобилянська і Василь Стефаник, Марко Черемшина і Лесь Мартович, Гнат Хоткевич, Микола Чернявський та багато інших розсувають межі тем і проблем, оновлюють художні форми, намагаючись своїми творами відповісти на найпекучіші питання життя. Бурхливі літературні й суспільні процеси, в яких уже відчуваються перші блискавки грозової хмари 1905 р., спонукають і Коцюбинського до активних творчих пошуків.

У 1903 р., закінчивши першу частину повісті «Fata morgana», Коцюбинський разом із Чернявським пишуть своєрідну відозву до письменників, у якій оформлюються багаторічні роздуми письменників над завданнями літератури на даному етапі. «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, — зазначалося у відозві, — такої багатой не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторінок життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.» [5, 281].

Поставивши завдання відійти від етнографічного замилювання сільським побутом, піднести українську літературу на вищий щабель — європейський, Коцюбинський придивляється і до творчості західноєвропейських письменників: Генріка Ібсена, Арне Гарборга, Кнута Гамсуна, Юнаса Лі, Метерлінка та ін. Віддаючи перевагу психологічним темам, Коцюбинський глибоко студіює праці з психології — науки, що на цей час починає бурхливо розвиватись. В особистій бібліотеці письменника в Чернігові (тепер музей) збереглися книжки, назви яких свідчать про широке коло його зацікавлень у цій галузі: Т. Рібо «Психологія почуттів», М. Ланге «Емоції», Ш. Летурно «Фізіологія пристрастей», В. Вунд «Начерки психології», Г. Спенсер «Справедливість», Ч. Ломброзо «Геніальність і божевілля» та ін.

Наскрізь новочасний письменник

Вранці Коцюбинський вирушав у статистичне бюро — маленький одноповерховий будиночок, потопаючий у садках на околиці Чернігова. Потяг письменника до краси був помітним не лише в його творах, в обожнюванні природи, а й у вбранні. Один тогочасний його знайомий Г. Лазаревський згадує: «Михай-

ло Михайлович завжди був одягнений дбайливо, навіть чепурно (звичка ще з семінарських років. — *Ред.*). Улітку в ясно-кремовому у синю смужку костюмі, жовтих черевиках, у білій панамі з чорною стрічкою, з незмінним ціпком — гуцульським топірцем у руках. З квіткою у петельці. Іноді з квітами в руках. На тлі чернігівської звичайної людності завжди здався він мені елегантним європейцем, «європейським українцем», а не «малоросійським українцем». Іноді з роботи він повертався в парусиновій, модній тоді толстовці. Часто у чорній пелерині поверх одягу. Узимку в чорному пальті з чорним смушковим коміром, у високій чорній смушковій шапці¹.

Робота відбирала левову частку часу, і тільки пізно ввечері Коцюбинський діставався до книжок або й до чистого аркуша паперу, занести на який бодай хоч одну думку майже не ставало сил. Маючи «тонку душевну організацію», успадковану від матері, він був артистичним не тільки в одязі, манерах, поведженні, а й, найважливіше, в емоціях, переживаннях, умінні проникнути душею в квітку, рослину, будь-який предмет, передати враження від нього словом, як від живої істоти. Писав Михайло Михайлович не так багато, як хотів. Начерків, як правило, не робив, виношуючи цілий твір у голові. Але зрідка в його записнику з'являлися записи, які з часом він використовував у творах. Спостереження над природою сповнені такої мистецької вишуканості, справжніх художніх відкриттів, що можуть сприйматися як окремі мініатюри.

Записи стосуються не тільки перших років ХХ ст. і не тільки Чернігова, а проте допомагають краще зрозуміти глибоке інтуїтивне проникнення письменника в таїну живого і прекрасного. У замальовках природи Коцюбинський найчастіше використовував прийом контрасту (наприклад, моря і неба, неживого й живого) або персоніфікацію. Ось кілька мініатюр з його нотатників: «Дивилось червоне око заходу» [4, 277]. «Крізь цвітучі галузки дерев дивилось небо такими синіми молодими очима» [4, 282]. Письменник не тільки малює, а й заражує читача тими почуттями, що охоплюють його від побаченої свіжимої природи. Несподівані тропи, ракурси створюють яскраві образи, що запам'ятовуються. Наприклад, море: «Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнутий екран, на якому показували небо» [4, 287]; «На морі тріпочуть вітрила човнів, як голуби в небі» [4, 283].

З особливою любов'ю Коцюбинський змальовує квіти: «Вдень земля от кульбаби — як зоряне небо, уночі небо — наче цвітуча кульбабою лука» [4, 305]. Кожна квітка не тільки образ, а в певному розумінні й характер, так само, як, скажімо, у Л. Толстого кущ реп'яха навів задум і характер Хаджі-Мурата з однойменного твору. У Коцюбинського: «Дрок — наче дротяна шітка, якою че-

¹ Спогади про Михайла Коцюбинського. — С. 166.

салось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся» [4, 293], «Сивина полинів, срібних навіть вдень, наче осяяних місячним світлом» [4, 293], «Ломонос (clematis) цупко поліз по верхечках кущів ожин і накинув на них весільну фату (намітку) свого прозорого цвіту» [4, 294]. Тут знаходимо і улюблений Коцюбинським таємничий образ агави: «Агави — як паші акул» [4, 280], «Агави родились в таких тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі лишилися сліди зубів і форма ворога-брата. І коли листя рознялись врешті, вони все ще грізно <на> їжачились <своїми> акуленим<и> зуб<ами>ом і з погрозою наставились один <проти> до одного сірим могучим акуленим тілом» [4, 294].

Природа — це «чаша, з якої мільйони людей пили і п'ють красу і випити не можуть» [4, 291], — говорив Коцюбинський. Він досяг великої майстерності у змалюванні природи і людини. Через образ квітки, рослини, комахи навчився передавати людські почуття, вир пристрастей, надій, потяг до ідеалу. І без цього не можна зрозуміти його творів. Проте письменник весь час незадоволений собою. Йому здається, що він ще зовсім не знаходить того потрібного слова, яке відкривало б людям його душу. Тому, замкнувшись вечорами після служби в кабінеті і ніжно наносячи залізним пером дрібненькі рядки букв на папір, Коцюбинський глибоко мучився над кожним словом, видобуваючи його з потаємних закутків серця. Тому-то часом і виривались у нього з душі такі сповідальні фрази: «Пишу я дуже мало і ніколи не вдовольняючись своєю працею. Ще поки обдумую сюжет, поки в уяві моїй малюються люди, події і природа, я почувую себе щасливим: таке все яскраве, свіже, повне і сильне, що я тремчу од зворушення. Але доволі мені сісти за стіл і взяти перо до рук, як з-під пера усе те виходить блідим, анемічним, безбарвним, мені не стає слів, аби віддати те, що я зараз так сильно пережив. Скінчивши роботу, я почувую попросту обридження до неї, такою мізерною видається вона мені. Коли б можна було обмежити свою творчість уявою, я був би дуже щасливим. Проте щось сильне тягне мене до літературної праці — і літературі я відданий цілою душею» [6,43].

Творчість давала не тільки саму насолоду. Без неї він себе не мислив. Чи то за письмовим столом, чи просто на вулиці його душа, його серце і розум художника продовжували працювати. Скажімо, чи дуже поетичний звичайнісінький собі віз, повз який ви щодня проходите? Око художника здатне побачити в ньому майже живу істоту «<Під повіткою стояв віз>, — занотовує Коцюбинський у записнику. — З-під повітки визирали голі кістяки воза, заболоченого; він немов утопився, розвалився і з байдужістю до всього спочивав, одкинувши зламане колесо» [4, 259]. Саме на цьому возі Раїса Левицька — героїня оповідання

Коцюбинського «Лялечка» — в'їжджала в село, де їй належало пережити велику людську драму.

Під час читання початку цього оповідання створюється враження, що ви сидите з учителькою на возі, а повз пропливають хати, люди, дерева, церква... І все те похмуре, подібне до кольору чорної землі. Наче на полотні Левітана всьому надано єдиний відблиск, єдиний колорит. І не тільки тому, що село справді убоге, а ще й тому, що в'їжджає у нього Левицька з украї пригніченим настроєм: «Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І життя, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи» [2, 63—64]. У попередньому селі в Раїсі виник конфлікт з попом, через що її й перевели у нову школу. Що ж її тут чекає? Чи не те саме?

Така зав'язка в оповіданні «Лялечка», яке дало привід І. Франкові сказати про Коцюбинського, що це «наскрізь новочасний письменник». А саме в підході до зображення дійсності — глибокому проникненні письменника в природу і через неї передачі людських почуттів. І. Франко писав про «нову генерацію» письменників, до яких належав і Коцюбинський: «...вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують усе оточення»¹. Отже, йшлося не тільки про новий стиль, який був близьким до імпресіонізму К. Гамсуна, А. Шніцлера та інших, а й про новий жанр малої епічної прози — психологічну імпресіоністичну новелу². Більшість творів Коцюбинського 1900-х років належать саме до цього жанру.

Чи це сільська вчителька, яка врешті закохується в попа («Лялечка»), чи це батько-письменник біля ліжка вмираючої доньки («Цвіт яблуні»), чи ліричний герой («З глибини») — скрізь письменник глибоко проникає у переживання героя, його пристрасті, бажання, які заховані у сприйнятті природи, навколишньої дійсності взагалі.

Наближалися роки революції 1905—1907 рр. Страйкувала залізниця, селянські бунти прокотилися по Україні. Посада завідувача відділу сільськогосподарської статистики Чернігівського земства давала можливість Коцюбинському стежити за подіями, що відбуваються на селі. В результаті таких спостережень народжується перша частина повісті «Fata morgana». Твір незвичний, новаторський. У ньому Коцюбинський робить спробу застосувати

¹ Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі//Збір. творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 35. — С. 108.

² Кузнєцов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX — початку XX ст.: Проблеми естетики і поетики. — К.: Зодіак-ЕКО, 1995. — 304 с.

психологічні прийоми імпресіоністичного письма до проблем соціальної психології. Але не тільки це. Надавши оповіданню (а спочатку це було окреме оповідання) підзаголовок «З сільських настроїв», письменник поставив перед собою завдання передати соціальну атмосферу села, яке вже потрясли перші передреволюційні хвилі. Йому вдається також відобразити психологію маси, цілих прошарків селянства, що було новим у літературі.

Журнал «Наука и жизнь», вмістивши переклад оповідання «Fata morgana» Коцюбинського у № 5 за 1905 р., супроводжував твір таким коментарем: «Пусть не пугается читатель кажущейся вялостью предлагаемого рассказа М. Коцюбинского. Автор его — один из величайших талантов, которых подарила миру современная украинская беллетристика. Его типы — это живые, правдивые типы, взятые прямо с натуры. Это типические, могучие в своей целости фигуры, созданные историей и мучительным режимом современной украинской жизни, величина которых и сложилась прямо пропорционально объему и сложности этого режима... Рассказ этот не сказка, нет, это живая быль, выплаканная на бумаге слезами человека правдивого, глубоко искреннего и близко стоящего к жизни и к любимому народу... Этот, единственный в своем роде, рассказ удивительно соответствует своему названию, мы сами прочитали несколько раз подряд и вполне прониклись всем величием и всей глубиной того безмерного, безысходного народного горя, которое лежит на сердце украинского простоянина»¹.

Своєю новою, імпресіоністичною манерою Коцюбинський зумів досягти ще більшої правдивості, психологічної глибини в зображенні людини. Високо оцінені І. Франком, прогресивними діячами літератури і культури, твори Коцюбинського перекладаються на польську, угорську, німецьку, румунську, шведську, чеську мови. Незважаючи на це, письменник продовжує жити у великій матеріальній скруті.

Найбільша трагедія життя

На утриманні Коцюбинського були сім'я, сліпа мати, яка, до речі, на кілька років пережила сина. Позичку, яку він узяв у банку для придбання садиби в Чернігові, так і не зміг сплатити до кінця свого життя. Борги мануфактурним та іншим магазинам примушують його багато писати, але й цього не вистачає, і він нерідко звертається до знайомих видавців з проханням про матеріальну допомогу. Адже заробіток дрібного урядовця був мізерним, щоб

¹ Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. — С. 236.

вести більш-менш пристойне життя. Та й літературна праця не могла поліпшити його матеріальне становище.

Досить сказати, що за новелу «Intermezzo» — перлину європейського письменства — Коцюбинський одержав 35 крб. від редакції журналу «Літературно-науковий вісник», за цілком новаторський оригінальний твір «Невідомий» — 18 крб. 18 коп. За деякі твори платили більше, проте теж небагато. У 1903 р. видавництво «Вік» надрукувало перший том його «Оповідань», за які заплатило 200 крб. У той же час російські твори оплачувалися значно краще. Так, А. П. Чехов, який у певному розумінні відіграв у російській літературі таку саму роль, як і Коцюбинський в українській, у 1899 р. продав свої твори видавцеві А. Ф. Марксу за 75 000 крб. Навіть російські перекладачі Коцюбинського одержували набагато більше, ніж він. Письменник не раз з іронією згадує про це, зокрема у згадуваному листі до В. Гнатюка: «Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або в санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати. Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації» [6, 88].

Для письменника, який писав українською мовою, ситуація справді була складною. Заборона української мови, книгодруку, театру призвела до звуження кола українських читачів. Серед інтелігенції їх було не дуже багато, а поширення книжок у народі було обмеженим, головним чином через його неписьменність. Тому-то на пропозицію Гната Хоткевича налагодити видавничу справу в Україні Коцюбинський відповідає надто скептично: «Мало не всі видавництва мають не комерційні, а філантропічні підвалини... Принаймні мій видавничий досвід (видавав власні оповідання) дуже нещасливий. Ледве-ледве, за кілька років, після багатьох клопотів та турбот вдалося мені вернути витрачені гроші. Щодо мене, то я зарікся бути видавцем. Хай краще мій «ближній» видає, а я волю брати навіть ті злиденні гонорари, які дають нам часописи...». Закінчує Коцюбинський саркастичною фразою про стан з українською літературою: «...не могу ж я не тільки писати, а ще й платити, щоб мене читали» [6, 100].

Коли Коцюбинський у 1897 р. захворів і змушений був кинути філоксерну комісію, він вважав, що це хвороба ніг. І надалі вони часто не дають йому спокою. Проте згодом з'ясувалось, що справи набагато гірші — попсовані нерви і хворе серце. Вже в 1903 р. в листах Коцюбинського все частіше трапляються скарги на здоров'я: «Останніми часами я так обтяжений всякою службовою роботою, що не маю часу писати... З одного боку, здоров'я не служить мені, а з другого — всяка обов'язкова праця гнітить», — пише він В. Гнатюку 18 жовтня 1903 р. [5, 299]. Або лист до Гната Львовича від 15 листопада 1903 р.: «Чогось нездужаю, та й нерви у мене не зовсім добрі, мабуть, од перевтоми,

бо маю тепер дуже багато роботи і всяких клопіт... Прощаюся з Вами, бо щось погано мені, починається гарячка» [5, 303].

У 1905 р. Коцюбинський вже думав, що в нього рак або якась невиліковна хвороба шлунка, тому, незважаючи на важкі матеріальні умови, все ж збирає гроші, щоб поїхати за кордон до іноземних лікарів. На той час нічого серйозного в нього не виявили (лише «нерви») і дали пораду помандрувати по різних країнах. Він побував у Німеччині, Італії (Венеція, Флоренція, Рим, Неаполь, Генуя, Мілан), Швейцарії (Люцерн, Берн, Женева, Цюріх), Відні і через Львів повернувся додому.

Вражень у письменника було багато — від знайомства з європейською культурою, новими людьми. Проте тяжка щоденна праця підточує йому здоров'я. Вже через кілька місяців він знов з роздратуванням пише до В. Гнатюка: «...проклята бюрова праця вхопила мене у свої тверді лапи так, що чоловік не щодня має час перейти годинку, хоч від того залежить здоров'я. Все поспувала мені та клята робота — і здоров'я, і гумор, і мої літературні заміри...» [6, 33]. А ще через два місяці: «...коло мене зовсім зле: знов хворий, знов нерви, а з ними вкупі й шлунок» [6, 38].

Незважаючи на слабку здоров'я, завантаженість роботою, Коцюбинський живе активним громадським життям. У 1903 р. він разом з іншими діячами української культури бере участь у відкритті пам'ятника Івану Котляревському. У зв'язку з цим жандармське управління секретно повідомляє, що на урочистому засіданні Полтавської міської думи Коцюбинський прочитав вітальний адрес від Чернігівського музично-драматичного гуртка: «На кафедру сошел представитель Черниговского музыкально-драматического кружка присяжный поверенный Коцюбинский, который начал свою речь на русском языке, потом перешел на малороссийский и закончил ее на малороссийском языке, чем вызвал бурные аплодисменты публики»¹. Коцюбинський листується з провідними українськими письменниками — І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефаником, Г. Хоткевичем, В. Винниченком та ін.

З відкриттям товариства «Просвіта» в Чернігові Коцюбинський та його дружина стають активними його членами. Згодом Михайло Михайлович і очолює це товариство. Характер роботи товариства та особливості його діяльності добре описав сам Коцюбинський у листі до Костя Зленка від 18 травня 1907 р.: «У нас надія тільки на демократичні і поступові сфери — звідти ми хотіли б мати членів. <...> Діяльність нашої «Просвіти» поки що невелика, бо товариство ще молоде (всього 4 місяці йому), але дещо зроблено вже, дещо робиться. За цей час ми відкрили при

¹ Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. — С. 196.

«Просвіті» читальню-бібліотеку для членів (яких маємо більше 200 чоловік); в бібліотеці зібрано уже коло 400 книжок, маємо звиш 20 українських часописів — з Галичини, Буковини, Америки. Спорядили 2 концерти — Лисенка і в пам'ять Шевченка; маємо будувати кіоск в українському стилі для продажу книжок і часописів. Лекційна комісія працює над тим, щоб читалися в «Просвіті» лекції з українознавства, а для народу — популярні народні читання. О відкрили філію в Ніжині, де вже є коло 40 членів» [6, 80].

Діяльність у «Просвіті», служба забирали багато часу. За таких умов і вихопились у Коцюбинського слова: «Найбільша моя трагедія — неможливість займатися літературною роботою». Сила переживань, обізнаність у суспільному житті, співчуття до знедолених викликали в нього ще більшу жагу до літературного слова, прагнення викласти свої болі й переживання на папері. В драматичні роки революції 1905—1907 рр. Коцюбинський створив низку новелістичних творів. Серед них — «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «В дорозі», «Intermezzo», «Як ми їздили до Криниці», «Fata morgana».

Постійна жага відкриттів

Найсильнішою раною, яка ярила душу письменника, була жага творчості. Не тільки прагнення до справи літературної, а й пошук у цій справі нового, ще не знаних доріг, якими не ходило українське письменство, до творчості у найвищому розумінні цього слова — новаторства в показі життя. Вже в оповіданнях, написаних до 1900-х років, він шукає нові несподівані ситуації, певною мірою екзотичні, зацікавлюючі. В повісті «На віру» Коцюбинський показує досить нетрадиційну для української літератури ситуацію вільного шлюбу, а в оповіданні «Посол від чорного царя» — анекдотичний випадок з фотографічним апаратом. Забобонні селяни, які досі не бачили фотоапарата, вирішили, що це якийсь чарівний механізм, що ним роблять портрети для війська чорного царя. На цьому будується колізія. В оповіданні «Для загального добра» бачимо спробу показати парадоксальну ситуацію — приїзд «докторів», які не лікують, а нищать виноградники і тим самим руйнують життя селян.

Поетика несподіваного, інтригуючого владно проникає в прозу Коцюбинського. Це було не тільки засвоєння певною мірою досвіду авантюрної літератури, а й протистояння традиції побутово-реалістичної прози з розтягнутими описами, колізіями, наперед визначеною сюжетною схемою. В новелістиці 1900-х років цей художній прийом не зникає, проте відходить на другий план

і набирає іншої якості. Як і зазначав письменник у маніфесті 1903 р., його найперше починають цікавити проблеми психологічні, саме вони, зауважував І. Франко, і творять основні душевні події і катастрофи в Кошубинського та інших новелістів «нової генерації». Несподіваність, незвичність ситуації перетворюється на ситуацію кризи, морально-етичного вибору. Це й зумовлює головний художній конфлікт твору, що відображав реальну кризу суспільства, яке вступило на дорогу революцій.

Чи не з найбільшою силою новий підхід до зображення життя виявився у новелах, присвячених революції 1905—1907 рр. Привертає увагу насамперед те, як змінюється концепція художнього простору письменника. Село, місцевість, які він малював до того без особливих просторових обмежень, поступаються місцем замкненому, з окресленими кордонами простору. Чи не програмною була в цьому відношенні акварель «На камені»? Невеличке татарське село зі своєю географією, скелястою природою, неначе відокремлений острівець, що пливе у безмежному космосі людського буття. Цей острівець — то свій великий неосяжний світ життя, кохання і трагедій. Ще локальніший художній простір у «Цвіті яблуні» — окрема кімната, квартира; «Сміх» — те саме, «Невідомий» — тюремна камера.

Замкнувши героя в чотири стіни, письменник вдається до копіткого, мікроскопічного дослідження його душі, внутрішніх порухів, переживань. При цьому, як і раніше, він вибирає ситуацію критичну, а багато в чому й кризову для характеру героя. В такому підході на перший план висувуються проблеми психологічні — сильні емоції, душевні струси, що стають предметом письменницького аналізу. В новелі «Сміх» — це жах перед чорносотенним погромом, якого очікує адвокат Чубинський, в оповіданні «Він іде!» — страх єврейського населення невеличкого міста перед чорносотенцями. «Невідомий» — навпаки, фанатична впевненість революціонера-терориста в справедливості вдіяного — вбивстві губернатора. В оповіданні «Persona grata» — це жах, який роз'їдає душу ката від поступового усвідомлення несправедливості чинених ним дій. В «Intermezzo» — це глибоке почуття втоми, що охопила всю душу прогресивного художника. «В дорозі» — раптова тиша, що запанувала серед революційного бою, впливає на революціонера Кирила сильніше, ніж будь-який випадок противника. Розмаїтість настроїв, переживань творить те загальне полотно, на якому вимальовується суспільно-політична атмосфера років революції.

Жах і розгубленість, що запанували в певній частині інтелігенції, яка не зрозуміла, не сприйняла, злякалася народного гніву, доповнюють величну картину революції, її відблиски у всіх сферах суспільства. Ці відблиски дають лише віддалене уявлення про розміри того вогнища, тієї магми, що віками кипіла в над-

рах суспільності і частки якої зараз виривались на поверхню. Малюючи відблиски заграви, Коцюбинський не міг не думати про спопеляючий вогонь, його нищівну силу, що розросталась і пекла. Без повісті «Fata morgana» його панорама революції була б не тільки неповною, а й лишила б поза увагою той стрижень, те ядро, яке й привело в дію всю ланцюгову реакцію революційних зрушень. З такими думками Коцюбинський збирає матеріал, ознайомлюється з місцями селянських повстань, аналізує пресу — готується дати масштабний зріз життя суспільства в один з кризових моментів розвитку. Але про це розмова окремо.

Теми інтелігенції, народу в революції з особливою силою захоплюють Коцюбинського. Інтелігенція і народ, завдання митця — під різними кутами зору переломлює письменник ці проблеми в своїх творах, шукаючи несподіваних, психологічних колізій. Інтелігент, людина, що опинилася в світі, де руйнується взаємозв'язок часів, людина пристрасна, віддана боротьбі за революційні ідеали, але якій ніщо людське не чуже, — такому герою присвячує письменник свої твори. Його скруті, його спробі розібратися в собі й у цілому світі. Типовим оповіданням цих років є «В дорозі» — своєрідна прелюдія до «Intermezzo». Вони багато в чому схожі і за сюжетом, і за характером головного героя, і за суспільно-політичною атмосферою, яку малює письменник.

Революціонер товариш Кирило прибуває на явку, де має одержати листа з черговим завданням. Та лист довго не надходить, і це вимушене інтермеццо раптом збуджує в його душі почуття, що дрімали, припорошені революційними буднями.

Душевну кризу героя письменник захоче у пейзаж. Це, власне, не пейзаж, а сама оголена душа Кирила, життя якої відтворено в образах природи. «Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і шезло. А тоді вплив на небо місяць» [2, 284]. Ми наче бачимо, як напруження боротьби останніх років під дією природи раптом відступає. «Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило» [2, 284], — закінчує пейзаж Коцюбинський. Криза відбулася. Така нова манера письменника: природа перестала бути німим об'єктом замилювання, а «заговорила» від імені людини, що її сприймає, знаменувала важливий крок в українському письменстві до розкриття людини і світу як єдності й взаємозалежності. Випереджаючи прозу Хемінгуей, Коцюбинський замінює опис життя його показом у конкретних формах вияву.

З чернеток до цього оповідання видно, з якою скрупульозністю збирав письменник враження від природи. Про це свідчать такі, наприклад, замальовки, як «Хмари», «Ліс», «Тіні», «Квіти».

Коцюбинський любив прогулянки за місто у Троїцькій гай, любив «сидіти на горі, — як згадає С. Бутник, — і дивитися на широкі розлогі». «Михайло Михайлович любив квіти. Багато різноманітних квітів було в нього біля будинку. Йому особливо подобалися яскраві, буйні. Трудно сказати, чого йому подобалися яскраві і буйні квіти. Може тому, що яскраві фарбами і буйні формами не тільки бадьорили його очі, а ще й імпонували своїми простими кольорами і ясними формами духу його природи, бо і в його творах все ясно, все просто»¹.

Природа, квіти захоплювали письменника не тільки своєю гармонією, а й суголосністю тим душевним настроям, які переживає людина. Зародження кохання революціонера Кирила Коцюбинський передає також «мовою» квітів. Зустріч Кирила з дівчиною Устею в полі, милування природою стає своєрідним німим діалогом, де кожна квітка своєю красою, таїною немов вторує почуттям героїв: «Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком» [2, 290]. Шаленство квітів — різних барв і форм наче передає сум'яття почуттів героїв, в якому пробивається вогнище кохання. Такий імпресіоністичний стиль письменника був справжнім відкриттям, що кардинально змінювало традиційну техніку, давало змогу показати людину в сухвилинну мить її переживань, з усіма нюансами її душевного життя. Революціонер для письменника — не схема, не вигаданий герой, а людина із складним внутрішнім світом, де змагаються різні почуття, але громадське завжди бере гору. І невідомий революціонер-терорист, і ліричний герой «Intermezzo» постають не як люди-схеми, а як живі, сповнені пристрастей і бажань, духовно складні істоти. В останню мить свого життя перед стратою революціонер-терорист, перебираючи в пам'яті останні дні, не може забути і випадкову зустріч з тією, «що кинула квітку в його душу». Образ яскравої квітки як спалаху кохання, краси постійно живе і в душі Коцюбинського, і в його творах.

Тим часом письменник працює і над більшою річчю — «*Fata morgana*», де головний герой — маса, її настрої й переживання в роки революції. Та здоров'я зовсім не служить йому: «Як запре дух у грудях, — скаржитися він В. Гнатюку, — то й кроку ступити не могу, а нерви такі, що кожна дрібниця, наприклад, якийсь факт у пресі, або стаття робить мене хворим на кілька днів. Досадно і соромно, а нічого не вдієш». У середині 1909 р. письменник мусив виїхати за кордон для лікування і відпочинку.

¹ Спогади про Михайла Коцюбинського. — С. 150—151.

Через Львів, Краків, Відень, Венецію, Флоренцію дорога Коцюбинського пролягала до Капрі. Заїхав він і в Чернівці та Коломию. Українські місцеві організації вітали його як відомого, визнаного письменника. На літні місяці на Капрі з'їжджалось чимало російських письменників і діячів культури. Осередком зустрічей була вілла Максима Горького, який жив там. Коцюбинський також прагнув потрапити в це цікаве товариство. Він запасає рекомендаційним листом від В. Г. Короленка, з яким познайомився в Полтаві в 1903 р. на відкритті пам'ятника Котляревському. Зустріч з Максимом Горьким на Капрі переросла в теплу дружбу, що тривала до останніх днів життя Коцюбинського.

У цю і наступні зустрічі на Капрі письменник знайомиться з російськими видавцями. Максим Горький сприяє появі творів Коцюбинського в російських видавництвах «Знание», «Современный мир». Їдучи якимось на Капрі, письменник завітав і в Криворівню, де почався його «роман» з Гуцульщиною, що й дав яскраву художню картину — «Тіні забутих предків».

За два роки до смерті Коцюбинський починає одержувати щорічну пенсію 2000 крб. від товариства прихильників літератури і, здавалося б, нарешті може здійснити свою давню мрію цілком віддатися літературі, та здоров'я залишається все менше. Навіть покинувши роботу в статистичному бюро, він почуває себе кепсько. Лікарі констатують у нього порок серця та грудну жабу на ґрунті серцевої перевтоми.

І в той же час письменника як ніколи мучить жага нових відкриттів. Відкриття потаємного світу людини, відкриття невідомого світу людей інших національностей — татарської, молдавської, єврейської, але над усім домінує головне відкриття — людини, її безмежного, неосяжного внутрішнього світу. Коцюбинський закінчує повість «Fata morgana», відкриваючи в житті типового села цілий космос доль, настроїв, суперечок. Він зазирає в душу нікчемного поліцейського («Подарунок на іменини») і бачить там нищість та обмеженість батька, який хотів на іменини «подарувати» сину страту, а замість того сіє ненависть до себе маленької, ще не зіпсованої істоти. Коцюбинський проникає під оболонку революційності ліберального пана і знаходить там усе ту ж барську пиху і відразу до людю.

Відкриває письменник і зовсім новий для себе і читача світ гуцульської природи, звичаїв, духу народного, просякнутого віковичними гордовитими гірськими легендами. Він ознайомлює нас з дивовижною капрійською природою та її людьми. «Капрі — дорогоцінний камінь в каблучці Неаполітанської затоки», «А вночі блакитна затока надіває на шию рядок дорогих перлів — (вогнів) неаполітанських вогнів», «Везувій плавав у морі, як велика блакитна медуза», — занотовує Коцюбинський

у записнику, готуючи капрівські новели. І кожен такий запис, як і сама новела, як і майже кожен його твір — це незбагненне художнє відкриття шаленства фарб, гармонії звуків, почуттів, які «населяють» природу і людську душу.

Закінчивши новелу «На острові», М. Коцюбинський робить примітку на рукописі: «Автор просить прислати коректуру на адресу: «Київ, бульвар Шевченка, клініка професора Образцова» (вона і зараз там — поряд з університетом). Вмираюча рука до останку прагне викінчити свої твори, надати діаманту той неповторний, немеркнучий блиск, на який спроможний тільки справжній художник.

В його душі ще роятся герої повісті «Fata morgana», він мріє про написання третьої частини, ще нуртує задум нової картини про Гуцульщину, але, прикутий смертельною хворобою, він уже не зводиться з ліжка. Повернувшись до Чернігова, він скоро вмирає. Сталося це 12 квітня 1913 р. Коцюбинському ледь не виповнилося 49 років.

Найяскравіша квітка України

Поховали М. Коцюбинського в Чернігові, як він і заповідав, у Троїцькому гаї, на Болдиній горі, де письменник любив відпочивати. Багато газет відгукнулось на смерть великого художника слова. Десятки вінків від організацій і діячів культури було покладено на його могилу. Із різних куточків країни та закордону надходили скорботні телеграми — з Галичини і Львова, з Петербурга і острова Капрі, з Москви і Києва, Катеринослава і Варшави та багатьох інших міст. І серед них від одного з близьких друзів письменника — Максима Горького зі словами: «Большого человека потеряла Украина, — долго и хорошо будет она помнить его добрую работу».

Уряд намагався якомога тихіше поховати Коцюбинського, не допустити демонстрацій. Та незважаючи на поліцейські обмеження, заборону виголошувати промови, біля могили письменника зібралося понад дві тисячі шанувальників його таланту. А на засіданні 4-ї Державної думи депутат Г. І. Петровський виступив з промовою. З гнівом говорив він про поліцейські заходи під час похорону М. Коцюбинського: «...політика гноблення і переслідування народностей, серед них і російської, а надто слов'янських народностей, здається, така багата на всім відомі факти, що не потребує особливих ілюстрацій. Усе ж... наведу ще один цікавий приклад — похорон Коцюбинського в Чернігові. Ректор семінарії заборонив семінаристам співати на похороні.

Поліцмейстер, з'явившись до церкви, оголосив, що не можна нести вінків перед труною»¹.

Віддвіла одна з найяскравіших квіток України. І майже в останній день прощання її з життям в «Українсько-руській видавничій спілці» (Київ — Львів) виходить збірка творів: «Тіні забутих предків», «Сон», «Лист», «Подарунок на іменини», «Хвала життю», «Коні не винні», «Що записано в книгу життя». Так народжувався новий цвіт безсмертної агави. Це був лише початок.

Новими яскравими барвами традиції М. Коцюбинського розквітла в творчості його послідовників — українських письменників П. Тичини, А. Головка, М. Стельмаха, О. Гончара. Так, О. Гончар писав у 1953 р.: «Прекрасною творчістю Коцюбинського був осяяний мій літературний ранок. В студентські роки сторінки його оповідань я завчав напам'ять, як поезію... І зараз він залишається для нас, українських радянських літераторів, достойним взірцем. Ми вчимося у нього високої майстерності, творчої вимогливості, гарячої любові до свого народу».

Твори М. М. Коцюбинського, як квітки агави, продовжують жити. Вони видаються і перевдаються тиражами в десятки тисяч примірників, перекладаються багатьма мовами світу.

Бібліографічний покажчик праць, монографій, статей, збірників про Михайла Коцюбинського (складений М. Морозом) налічує майже 4000 бібліографічних записів і виданий у двох томах². Здавалось, пишучи 4001-шу працю, важко сказати щось нове. Проте загадка Коцюбинського в тому, що, незважаючи на велику кількість праць про нього, головне, мабуть, ще і не сказано. Ми тільки наближаємось до тих глибин, які приховує його творчість. І кожна нова стаття, книжка — лише крок до незглибимої таїни, яку хотів передати нам великий художник. Підтвердженням тому нові й нові видання його творів, нові аналізи його естетичного світу.

Юрій КУЗНЕЦОВ,

доктор філологічних наук,
член-кореспондент Академії
педагогічних наук України

¹ Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. — К., 1978. — С. 24.

² Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик / Склад М. О. Мороз. — К.: Наук. думка, 1964. — 268 с. (2292 бібліографічних записів); Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик / Склад М. О. Мороз. — Чернігів: Чернігівська державна обласна бібліотека ім. В. Г. Короленка, Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, 1989. — 272 с. (1638 бібліографічних записів).

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

★ ★ ★

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обмінати її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж піростала, і не стямились навіть, як довелося шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обмініннику. Щез би в озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамках дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дримали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки

безперестанку спускали сум свій у Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. Мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на остревах, і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повсталала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається шезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувати байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать біде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його посилали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смечочок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін

колокільця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори шохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, змурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилаась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий грунь (верх). Ледве помітною стежною підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кушів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри, з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилаась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі, — і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув рижки і, заплющивши очі, дув у флюяру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флюяра. Та ось рижки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої

кози... Є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати — й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, шезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісню, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою, і лісом поплила чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятками в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози... Є мої кози...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась у похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта, оповішаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на Храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чурила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні, і суточками зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напитий. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що зв'явсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як креміль і криця, стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло

ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені няня купила нову запаску... і постоли... і ме-режані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмію грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну фляору... та й як зайграє...

Іван надувся.

— Я вже шезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нашо ж ти б'єш си?

— А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась Марцинова — сліпа на одне око — покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іваново серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневин-

но, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втопившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий звук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала і пускалася бігти.

— Стій,— гукав на неї Іван,— звідки ти?

— З Я-вор-рова,— цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загіріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилився понад потоком і питає жабу:

— Кума-кума, що-с варила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ... — крєктала Марічка...

— Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітках, а се значить мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флююру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже Бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо... А долем Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, забляєли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють плови весняні, ричать громом гірські верхи — і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве Боже лице — і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смerek, тихо шепчуть ліси холодні
сни літньої ночі, плачуть дзвінки корів, і гори безперестанку
спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане
дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають, — і знову плаче
трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по
тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от
тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до
дикого голуба,— співанками. Вона їх знала безліч. Звідки
вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається,
гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, роди-
лись у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатах,
як смereки ростуть по горах. На що б око не впало, що б
не сталось на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь,
зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смereка — все
виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім,
первіснім житті.

Марічка і сама вмiла складати пісні. Сидячи на землі,
поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойда-
лася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі
до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні
губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповiдала всім добре знайому подію,
ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од
того та навчав не любити чужі молодичі. Або про горе
матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом.
Пісні були сумні, прості і ревні, аж краяли серце. Вона їх
звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж
в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап
перчить козу або баран валує вівці,— все було так просто,
природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка

не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най що хоче роб'є, а ти будеш моєю.

— Ой мой-мой! Шо ти говориш...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолы розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував, він задалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічю! — потішала вона його. — Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу....

— Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої,
я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посию, —

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плаї радісно підіймався угору поміж воринням. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливала в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос:

— Слава Ісусу!

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком,

минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістуйки. Вниз западали боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смerek і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гусянки.

А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли удалині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання, і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смerek, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий, як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до крайнеба, щоб

захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк...

Треба було спішити.

За горбком, у долині, де вітер не так дощуляв, він знайшов стаю, закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягли ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив у ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана. — Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, иршених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин та голих лавиць йшов запах пустки.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг пан-Біг усю людям віддати, — обіззавсь ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико!.. — гукнув він у двері. — А розклади борше ватру у стаї...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар, — одкрив зуби Микола, — маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. — Він навіть з жахом озирнувся навколо. — Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачіплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу...

* * *

Яка ж тота полонинка повесні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання корів і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати!..

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу голівку...

Полонинко, верховинко, чим-есь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

— Гісь! Гісь! — підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. — Гісь! Гісь!.. — Голі морди, з старечим виразом зануди, одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна-кому: «Бе-е... ме-е...» Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. — Бир-бир!.. — Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драглиє отара. — Птруа... птруа!.. — Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескати зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, храбуст або рожевий горішок. — Бир! Бир!.. — Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь... Бе-е... ме-е!.. Хрусь-хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце заляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. — Птруа... Птруа!.. — Хрум-хрусь... хрусь-хрусь... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля по полонині, а вітер почина грати на далеких воринні. Дз-з... — тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дз-з... — обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид, і чорніє, і похмурніє в тінях, немов удівець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: «Чому ти ся бай не жениш, високий Бескиде?» — «Бо зелена полонинка за мене не піде», — сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалося сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дз-з... дзи-и... Невгавуче, безпере-

станку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти — та де? Гісь-гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир-бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на нього шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дз-з-и-и... Дз-зі-і-і... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дз-з-и-и... Дзі-у-у!.. Йой!..

Іван виймає флюяру і дме у неї що має сили, але «той», навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривною згуки флюяри. А Чорногора, мов відьма, рлима за ним більмом — сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-и-и... Дзі-у-у!..

Закотилися вівці в долинку, і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступа з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може, справді порозівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла?

Ой як будуть вівчарики
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти... —

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруа... птруа... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти зубами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусь... хрум-хрум... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки... Бе-е... ме-е... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звиса між іклами, сідають мухи.

— Бир-бир! — сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополоскало груди, хочеться їсти. І як самотньо! Стоїш тут маленький, як бадиллина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь у безводах, у безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися...

Гісь-гісь! Трусяться вівці зеленим полем, м'яко ступають по траві постолі... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах... Сон налягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи... Вівці тануть перед очима... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком...

І раптом дике передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? Де? Бовгар як стояв, опершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах... — заgrimіли з рушниць верхи. Бах-бах-бах... — озвались дальші, і все німіє. Тиша.

«Певно, „вуйко“ зарізав корову», — дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

— Птруа-птруа... — Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці...

— Гісь-гісь... — Мечуться пси, бляють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока...

* * *

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачканий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одерж на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці під час доїння.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дроб'ета, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Але ж бо почекайте, сараки, бо так не йде... Лиш по одній...

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хльоска мокрим прутом.— Рист! Рист!.. — підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудюю скаче у струнку вівця. — А! Бодай бис... — клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, невидібно розчепірівши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю. — Рист! — хльоска ззаду гонінник. — Рист! Рист! — покликають і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі старечі губи. — Рист! Рист!.. — Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солодку пару. — Рист! Рист! — Вскакують вівці як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. — Рист! Рист!..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать, і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може, там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало. Тут, в по-

лонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить негасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подри, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них — і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця, — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко вже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг вийма з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто чита: «Мосійчук має штирнадцять дроб'єт, а му належить...»

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця:
Ци ти вродиш, баранчику,
Зеленого сінця?

— Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива, —

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком...

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому

чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що насподі в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям...

Одчиняються двері нарзтіж, вітер дме з нодри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби...

А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсіплються серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а то стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хукнув на скло, воно запітніє, а потому шезне усе, наче нічого не було. Він показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів.

Часто негура заставляла вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. — Г-ей! — кликав Іван перед себе. — Г-ей! — відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав, — невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягнувши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: — Гей!.. — Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом біла на полонині плова. Святий Ілля воювався з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниць — свят єси Господи! — що лупилося небо та западало на гори, а шойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'єся туди-сюди — та й шусть під камінь... Він, шез би, глумиться, Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У Петрівку упали зими — і то такі тяжкі, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини, їх обступали, питаючись напередіми:

— Що чути селом?

І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості набирали у бербениці бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одягу та трусили над ними воші або, зібравшись до купи, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван, перше ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико!.. Ходи д'мені, браччіку!..

— Почекай, браччіку Йва, я зараз! — гукав од стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю...

Микола був сиротою і виріс у полонині. «Плекали мя вівці», — говорив він про себе, пригладжуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш...

З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай, ростут, — кидав наче до себе Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

— З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. «Хто ти є?» — запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: «Я бих туди пронир». — «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узав Бог глину, розсіяв. «Більше нема?» — «Нема». Поблагословив Бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» — радить Бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вище за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробрили, коли б Бог не закляв. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажі, браччіку, далі, — просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грав, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав тото в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка, — то все від нього, від сотони. Де що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, — все вигадав він... А Бог лиш крав та давав людям. Таке-то...

Раз арідник змерз та й, щоб загіртісь, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знав, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у Божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...

* * *

Занедужав Микола — і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хорий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгорі, під дах, і вилітає крізь гонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталось, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана з-під важкого накладу і раптом чезне.

Перед очима пливають вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в поліг граблі і простягає до нього руки. І у ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?
Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застайок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, oprіч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може, нема нічого. Може, ніч затопила вже гори, може, зсунулись гори, роздушили усе живуще і лиш одно Іванове серце глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, почина ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед гвалту вівчарок дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во!.. — одзиваються збуджені гори... Га-га-га... — повторяють в тривозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: «Іва-а!» Хтось його кликав. О! Знову: «Іва-а!..»

Марічка? Де вона взялась? Прийшла на полонину? Вночі? Заблудилась і кличе? Чи, може, йому причулось? Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: «Іва-а!..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудюю не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Вагаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може, то була-таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постолі, небо зачервонілось, і зблідли зорі. Іван виходить наверх — і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Черногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі, і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустилася. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать стоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла річка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхне кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибитись десь до кашіци, десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний пекучого гніву і злости до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов-таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останне дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогози, пив воду з потоків і тим живився. Потому шез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що пастушив на угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що бляли в загородах, на свій писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі, — він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства — не на те гуцул жеє на світі, — саме плекання маржинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами — такою була для нього худібка. Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра газдиня; і свої вічні турботи він ділив з нею.

— Ну і сусіди дав нам пан-Біг! — жалілась вона чоловікові. — Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: «Їй! Які вони файні!» На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці — та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо...

— А я йду сночі, — оповідав Іван, — повз її хату та й дивлюся — кочееється шос кругле, гейби капшук. Та

й світитися так, наче зірниця. Став я й дивлюся, а воно по царинці, через воринне та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадвся та зняв свої гачі, може б, ними відьму імив, а так пропало...

З другого боку, на найближчій горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує. Він був як Бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до корів, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загороду як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а з-за вориння скрипів вже голосок Химин:

— Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе-хе...

Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем або котилась горбами прозорим клубком. Співала, нарешті, місяць, щоб було темно, як йде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки, — і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівсь:

— Заткнися. Пазь лиш своє і дай мені спокій...

Він сам сердивсь на себе: «Нашо воно?» — і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку солі. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У сьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він газда, вона газдиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка — чого ж ще більше? На добрім хазайстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на властій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздросців аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на Храм. Палагна сама сілала свого коня і закладала червоний постіл в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодичі, Палагну цілували чужі чоловіки — ото диво яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні газди в гостину.

— Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

— Гаразд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечім убранні, і споживали вкупі свіжу кулешу та гусянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці — будні, для ворожіння — свято.

На Святий вечір Іван був завжди в дивнім настрої. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу Богу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом і з повною вірою рикав при тім, як корова, бляев вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перш ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на Вечерю Святу, — але вони не були ласкаві і ніхто не приходив, хоч Іван спрощував тричі. Тоді він заклинав їх, щоб не з'являлись ніколи, — і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка — і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи Бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бутинами побиті, дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає, ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає, дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи вечора Святого...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

— Продуй перше, ніж маєш сісти! — вимагала від Івана Палагна.

Але він знав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхияв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: «Чи ти, худібка, наїжена, напоєна добре? Чи сокотить тебе газда?» Радісно бляяли вівці, веселим риком обзивались корови — газда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер пан-Біг напевно обдарує його новим приплодом.

І Бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови шасливо уположались.

Палагна вічно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуца, красна, як Боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

— Ти меш годувати мене і мого газду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти почувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік...

Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливалось до купи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травною, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи велико зелом. Завтра — весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце низилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжнич

і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором паші, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скригнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку й намісто, і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зимна. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свobodно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груди руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

— Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

— Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів.

Й закинув ногу через вориння.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили її волю, а все ж стояла, нездатна поворухнутись, чи то в солодкім, чи то в жажливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпонулась і побігла до хати.

Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову вориння і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало — то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже... Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо відкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса, узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почула:

— Як спали, Палагночко, душко?

На язиці в неї вертілась відповідь: «Гаразд, як ви?» Але вона здержалась, накопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

— Як дужі? — почула ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» — подумала зі страхом.

І справді ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але, на диво, їй анітрошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може, той палкий Юра, що не видів кращої од Палагні! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним Богом, той Юра, що хтів Палагні, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для корів і чоловіка, вони там блідли, як розсвітається мрич, що на хвилинку сіда на смереки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук, і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. Черемош знизу шумів. Йому твердо було лежати на скелях, і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева. «Коли б не було бурі», — погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думати йти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах. «Ще аби градом не вергло», — лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсипать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх льодом, і буде плакати голодна худібка», — думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся наверх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить — і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

— Цес, певно, до мене... — налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз зв'яв її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в відповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— Ага! Ти так! — крикнув Юра до хмари. — То я мушу тебе заклинати. Я закликаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Иди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

— Нещастя! — стиснула руки Палагна. — Чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього

краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і закликав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, зачекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

— Пусти! Де ся подіну?

— Не пущу!

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе закликаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблекують, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ — хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось кекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно, як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

— Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?

— Нічьо, Палагночко, душко, нічьо... Ади! Я одвернув бурю...

І простяг руки до неї...

Так Палагна стала любаскою Юри.

* * *

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все?! — сердивсь Іван. — Гляди, газдине!

Але Палагна тільки сміялась.

— Овва! То вже мені і погуляти не вольно... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне. Іван сам так думав, але ж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в корчмі з Юрою-мольфаром, прилюдно цілувалася і обіймалася з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван сидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б, нічого не було.

Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони?

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — І затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку еден!..

— На, маєш.

Іван тям перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвое Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взяли за бартки.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межі вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не допомогла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запалились ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа, — гірко думав Іван, — наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушити...»

Він ходив до ворожки, та одвертала, — не помогло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якомсь повз хату Юри, він почув голос Палагни. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагну глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут, — шептав зловісно, — і сохнуть руки та й ноги. В живіт — карається на живіт; не годен їсти...

— А екби у голову вбив? — питала цікаво Палагна.

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? До чого? Так вже, певно, йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злавив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір,

а він вдивлявся без тям в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і ширу ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурислись гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувся.

— Вставай, — будила його Марічка. — Вставай і ходім.

Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував... — Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я заклала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

— Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

— Я тебе покохала одразу...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорналась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила у собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?..

— Ха-ха!

— Ігій!.. Безвстиднику еден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха-ха! — сміявся Іван.

— Ха-ха! — сміялися обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-есь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар — все кудись шезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість

знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мені зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

— Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

— Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одяжі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухлилі мертві смереки та гніздились погані гриби — гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корені смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі й далі, забирались в холодний і непривітний гліб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи підсподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смerek і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між якими вилась дика малина. Спідні галузки смerek, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклінилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку, — з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: — Ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів, — байдужно обіззався Іван і запросив чугайстра:

— Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримає чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг. Підморгнув до Івана лукавим оком і обіззався:

— Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постолі, об-
смикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.
— Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульськiм танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцвали на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стівав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! Ще такий! — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!.. Ще сліпий!.. — піддавав жару Іван. — Го-го! Як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може, вже буде? — сапав чугайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од втоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю, — бадьорив він чугайстра й сягнув по флюяру за черес. — Ти ще такої не чув, не-боже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» — і чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює», — співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знеможі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолі...

Нарешті чугайстир знемігся.

— Буде, не може...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугайстром. І так дихали разом.

Врешті чугайстир стиха хихикнув:

— Ну й вимахавсь нині я файно...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись.

— Дякувать красно за танець...

— Ідіть здорові.

— Май ся гаразд...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пітьмі самотнім червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безраднісні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій пітьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

— Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глици.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукався коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмуричав очі, щоб не наколотись на хвою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькій мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

— Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститись вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибіню. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка відкривала на нього свою ненажерливу пащу.

— Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко! — билась в Іванових грудях відповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих відкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

— Іва-а!..

— Я тут! — крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смerek і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекла мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кістки, гострий до нестерпучості біль, що скорчив

тіло, — і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постולי шуршали у півтмї ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші — на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморчених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвм і на живих обличчях. Драглили вола багатих газдинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голова Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить... — кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслисьмо вівці, та й звів студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик... — оповідав

газда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?... — питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полемінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схиялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Білясті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив... — жалілась Палагна. — Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

— Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! — басив зсередини молодий голос, і в відповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

— Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лица, перед хвилиною скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

— Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

— А на ким висипш?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишилися при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити

челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

— Ха-ха!.. Ха-ха!.. — котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клекотом згуків.

— Що має молоти? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу... — пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

3 жовтня 1911 р., Чернігів

МАЛА ПРОЗА

ЯЛИНКА

Оповідання

I

Настав Святий вечір.

В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів долі та м'яв мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстарший у сім'ї. Василько м'яв мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

«Чого батько журяться? — думав він. — Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?»

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам, — удався він до Якіма. — Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на Святий вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної...

Яким помовчав.

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись... Кажіть ціну...

— Три карбованці дасте, — відповів Яким.

— Тату, — обізвався Василько тремтячим голосом, — таж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці, — обізвався чоловік, — але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хочать прибрати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабий, а хлопець малий ще? — сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так-то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати — годину... Завидна завезе, завидна й поверне...

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав задаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов.

Яким трохи повеселішав: за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити Бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В садку лежав глибокий сніг. Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні голі дерева стояли в садку, настовбурчившись замерзлимими гілочками, і, наче мертві, не ворухилися од вітру. Під деревами, на білому, як цукор, снігу, сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глищею заманячила ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Їм обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям... Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глищів упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг... Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув на плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав на снігу довгу, мов стежечка, смужку. Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилинку перед цим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок. Незабаром з-під купи снігу не стало видно пенька.

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

— Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна... Коли б ще снігу не було, — казав Яким, удивляючись у край неба, — наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо нерано...

На стареньких санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запряг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукава, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли праворуч. Враз — сани пішли в затоки і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчача в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись з снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, вага лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не можна було. «Підожду, може, хто над'їде та дасть мені яку раду», — подумав він, поглядаючи на дорогу, яку раз у раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гучав межі деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечинь... Василько ступнув кілька ступнів наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явивсь ярк, якого не повинно бути на його дорозі. Василько постеріг, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишити сани з ялинкою в лісі, а самому вертатися з кіньми додому? Василько випріг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

В лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою, а так, лісом, навмання. Він став. «Треба конче знайти дорогу, — подумав Василько. — Вернусь назад до саней і звідти поїду навпростець дорогою». Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було. «Я десь узяв дуже соб, а треба трохи цабе», — подумав він і повернув уліворуч.

В лісі зовсім затемніло. На землі і в повітрі білів сніг та манячили цупкі замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брѣохаючись по заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святачку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька... А може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька; може, батько журяться та сумні-сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з сього мертвого лісу, побачити дорогу, хату... Василько торкнув коней; коні знялися з місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що се? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був куц, обсипаний снігом, і здалека видався хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалося, що то мерці, закутані білим покривалом, простягають до його свої руки. Йому стало страшно. Враз щось зірвало Василькові шапку з голови, холодний сніг посипавсь йому на голову... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг. Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, як десь далеко почулось: а-у-у-у! — і луною покотилося в лісі. А-у-у-у! — відгукнулось з другого боку і довго не вгавало. Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула у його в голові. Він в нестямці затяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом було поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. «Адже я на дорозі... Се дорога до села, де живе мій дядько... недалеко до села...» Василько виїхав на дорогу... Але що се за вогники блимають під лісом?.. Що се чорне ворухиться на снігу?.. Враз коні жажнулись і сіпнули вбік. «Вовки», — подумав Василько. Він щосили затяв коні і вхопився за гриву... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти... А хуртовина вила, крутила снігом та замітала їх сліди.

III

Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув: він продав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба: треба було і чобіт жінці, треба було і на Новий рік дещо купити... Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив тую ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в віщо вдягнутися, нічого й кусати...

Олена поралась коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерею.

Ніхто не постеріг, що надворі ішов сніг.

Аж дівчатка, бавлячися під вікном, радісно скрикнули:

— Сніжок! Сніжок! Пустіть нас, мамо, надвір!

Олена та Яким разом глянули в вікно.

— Ой, лишенько! Як той бідний Василько приб'ється додому в таку негоду! — скрикнула Олена.

Яким вийшов надвір. Небо заволоклося сніговими хмарами, рвачкий вітер забивав дух. Яким стривожився. «Коли б ще яка біда не случилась хлопцеві», — подумав він.

— Ну, що? — спитала Олена, як він увійшов до хати.

— Завір'юха... та, може, ущухне... повинен би Василько над'їхати.

А хуртовина не вщухала. Олена раз у раз заглядала в вікно, вибігала надвір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі? Наче без тих трьох карбованців і не обійшлося би. Що з тих грошей, коли через їх можна позбутись найстаршої дитини? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на його вовки, як

вони розривають по шматочку її любу дитину... Серце її обливалося кров'ю, сльози заливали очі. Яким мовчав, але тривоживсь не менш од Олени. Він щохвилини виходив надвір, вдивлявся у темряву, прислухавсь, як вие хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос...

Люди давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчатка поснули, дожидаючи вечері; старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю. «Просили вас на вечерю батько й мати, і я вас прошу. Будьте здорові з Святим вечором!» — проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці. «А де ж Василько?» — поспитав він переходом. Олена заголосила. Господи! Всі люди радіють, весело, як Бог приказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, відірвала від неї любе дитя й кинула його в хуртовину на поталу вовкам-сіроманцям. Усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати...

IV

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво у білу сорочку.

Скоро розвиднилось, Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма та в Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на його. Вони в'їхали в ліс. Олена пильно дивилась межі дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

— Коли б хоч їхав хто, — обізвався Яким, — розпита-ли б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жидка однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувати.

— Я бачив зламані сани, а на них ялинку, — сказав той. — Подайтесь лісом управоруч.

— Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! — заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці.

Ще здалеку заманячили на дорозі поламані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Яким під'їхав до саней. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на весь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову. «Так, — думав він, — Василька з'їли вовки...» Враз щось під'їхало. Яким озирнувся і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

— Ти звідки взявся тут? — скрикнув Яким.

— Та хазяїн послали мене по ваші сани. Ще й казали і сю ялинку відвезти до пана... Василько обламався учора, збивсь з дороги і ледве добився до нас уночі.

— То Василько живий?! — скрикнули разом Яким і Олена.

— Та вже ж живий... Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

— Чи ти не брешеш?!

— Хіба ж я пес — брехати! — образився Петро.

— Слава тобі, Господи! — зраділи бідолашні. — Слава тобі, Господи, що він живий!

Петро взяв ялинку на свої сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька.

— Ми вже думали, що не побачимо тебе, — казали вони.

А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

21 листопада 1891 р., с. Лопатинці

СМІХ

Оповідання

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Защібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день! — бисто й налякано наказала вона наймиці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим-то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові, — треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти, — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, Боже! І за що ж?

Їм мимохить пригадалися брудні, безглуздо складені, бруталні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! Цитьте!.. Ах, Боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одержу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на хвіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

— Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро-о! — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в стову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицьх червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка, — здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусывав свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», — злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддыхом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллється морем пристрасті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай...

Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там чувати, розкажіть!.. — привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити «раторів» та «демократів»...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи надовго, — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти... — мало не плакала

пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про се говорити! — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курич папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на ньому пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте, кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працюючі...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно, — обізався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусів, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який, — шепнула якомсь механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... — нетерпляче перебила вона розмову. З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. «А-а-а... а-а-а...» — одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, підлість... підлість... Я йду на вулицю... — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накиннулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян. — Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна, — маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, увявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має, — додав пан Валер'ян. — Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові після його промов на мітингах небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусід, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде... — за-
спокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед
хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже, — заговорив він до неї,
намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить...
От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи
нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за
ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів...

— ...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, Боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в сій
темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та нама-
гались скрити в розмові один од одного свої думки і свій
неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов
гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка
не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли придуть до них? Що ж, коли придуть,
вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до
краю. Вони забарикад...

— Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй, — благала пані Наталя, за-
ламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!..

— Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками,
як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, шезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують... — благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз!

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Ф'ю-у! — аж свиснув доктор. — Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян. — Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звір'ячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. «Не втрачай голови... не втрачай голови...» — говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Х-ха!

Те «х-ха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють... — жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, Господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялженим убранням.

— Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!.. — вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті, і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувано. — Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося

на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ногою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... Їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Підиди подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

— А-а-а... — неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

— А-а-а... — котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

— А-а-а... а-а-а...

7 лютого 1906 р., Чернігів

PERSONA GRATA

Оповідання

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище Морда. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями Морда наче навмисне спинався на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки, і ноги, і похилені кременські плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, Морда нерішуче спинався, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворухив губами, але мовчав. Оглядивши цілого, переводив погляд в простір і мовчки йшов далі. Се помічали і другі, бо покидали роботу, і з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз Морда заговорив:

— Що, братец Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але Морда не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братец... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і, скривлений, дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Се було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь в глибині.

Здавалось, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, усередині, щось ворушилось. Давне, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражень. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав до купи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті; коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити грабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? В обличчя? Лівив пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Невважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць; і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив kota. Нещасного, з обдертим вухом і вухами, зацькованого псами kota...

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер, — і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавно гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помії; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде

дали? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувати.

— Гей, ти! Один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом. — Сволоч, драбуги! Перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку — і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймався за роботу — носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталося. Очі дивилися в себе, губи під стриженням вусом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ходу часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці і рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні... за десять буде триста без п'ятдесяти... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом зезала тюрма і сірий халат, зникав з-перед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «Справився, братец?» — «Будьте спокійні...» — і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од всіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Яюсь так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде

приємну розмову з сим важким жандармом у синім мундирі й при шашці. «Ну да... положим...» Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «трудно», а далі звів мову на тих, через кого стало «трудно». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундирі й при шашці, стискає руку і говорить, як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, неважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи, — кинув смотритель якимсь тремтячим, наляканим голосом. — А коли треба — звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе, в залізних ґратах вікно, коли б не «параша» — Лазар міг би подумати, що ночує десь в горницях в пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв в чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій вуси — вуси, волосся, старий мундир — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затаченим носом. Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоро-овий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх. — Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халах не полагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз з ліжка.

— А знаю... приказано, значить... — І він знов розтрусив сміх, як сніжок.

— Бо ви казенний чоловік, — додав він згодом зовсім поважно, — для отечества, значить...

— О, так-таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... зо мною можна... І тут которий другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Не вільно було одчияти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знову став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по двору, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холів і булка принадно всміхалась. Не встиг він напиться чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом ввійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворущив ротом, наче жував.

— Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краше. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван все програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! І що він схоче, те і роби. Спочатку на самоті його турбувало: коли ж се буде? І як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть; почнеться нова робота, нове життя. Час йшов, а Лазаря

ніхто не кликав, життя не змінялось, і він вже думав, що про нього забули.

Але раз несподівано його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявся, не хотів вставати, і світло лампи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув й перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво. — Хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долині, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштування і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштування, доторкнувся до петлі, гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар.

І зараз Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

— Вже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Проїшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз несподівано збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної

купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив, — се ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі, і тонкі волосинки світилися, як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого — того, для кого зійшлися сі люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

«Невже дитина?» — питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, неначе забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злості, ані цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Се його опам'ятало; накинувсь на неї грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки, так, хрест-нахрест, і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плував мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з-під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило образ, людей, весь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач й блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М-молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушилися люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити, скільки хотів. Іван і Каленик втомилась носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Підвечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів й не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілу, неначе мурашки. Тепер він бачив всі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевичків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після сього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, в тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари, і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводити їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло, — і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелося вішати вдруге.

Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і, коли він вибив дошку з-під ніг, тіло стрибнуло немов скажене і одірвалось. А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі, як змії, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель і довелось наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Се те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе те спливало на пам'ять лиш в сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити: «Подать самовара!» Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник й шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана попик. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: «Подать самовара!» Старший утік, а самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і шодня давали пива. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І се п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них. — Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик всміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав вже покашлювати стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

— Кахи-кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! Кашляй!..

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре, у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном? Брешеш. Я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він краший за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля-а-ди! Як тільки дізнаюся, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуї. Ногу... як ти ногу держиш! З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись, і врешті приходив смотритель, якийсь несмілий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, прохав, соромив, і кисла, винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

Й вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти вже і сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лютя і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Се дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі і голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і, мов будяки з пилом, — прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим таємним життям. І се будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягавсь. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування.

Так минали дні й ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межі ними почалась розмова.

В і н. За що ти мене вбив?

Л а з а р. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не хоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Л а з а р. Я ще раніш зарізавав п'ять душ.

В і н. Ти не крути. Нашо зарізавав?

Л а з а р. Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, прибіжать люди і зловлять.

В і н. Ну, далі.

Л а з а р. І сам не знаю, як се зробив. Я не хотів... не мав на думці.

В і н. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Л а з а р. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидючий, ти, може,

з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш — легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І все мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на одному місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ немилий. Так було тісно, сіро і душно у камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжку, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилився до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «Сволоч!» Знову ходив, знов снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «Сволоч!»

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

— За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— А все ж ти краший за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

— Чому не слухав?

.....
Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Се вони вивели з того, що він якось чудно поведивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ся нова звичка особливо була їм помітна, коли грав в карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукави або ховав позад себе і, сердитий, розлючений, виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз він підгледів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий», — сказав наголос. Ха-ха! Бо він святий! Хо-хо! — і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам, як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких він навіть краший. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш, і хто їх покаже? Хто їх вгадає? Його немічна думка билась, як муха об шибку, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч сього не дозволяли. До нього з-за грат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило

все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А долі, на вогкій землі, світилися червоні вікна, і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь, і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха-ха! Се було забавно! Він не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар вже розсердивсь.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив й побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? Кращий? Ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лютя.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нашо ж ви годите катові, сволоч!

І перше аніж отямивсь жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. Збирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар. — Зв'язать його зараз!

Нелегко було зв'язати. Лазар кидавсь по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибранна хата.

Знявсь в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали і били.

Приходив смотритель, лаявсь та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах. Йшов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони покляли, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: «Забий» — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходять по Лазаря, а Лазар

накладає на шию мотузку. Немов павук, гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворухить. Що коли б отак підійти, узяти в пригоршу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер вже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смотритель Морда: груба безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пики, і каже: ти зло? — і бац-бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац-бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на йому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як се зробити: його навчили.

І перший раз, після втоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи, — уперше почув він смак душоубства.

Почув ненависть у серці і розкіш муки.

20 червня 1907 р.

INTERMEZZO

Новела

Присвячую Кононівським полям

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Моя утома.	Зозуля.
Ниви у червні.	Жайворонки.
Сонце.	Залізна рука города.
Три білих вівчарки.	Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невідьником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину

в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звирячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплїтали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Свое мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-тарак-тах... трах-тарак-тах... Дивізія наша стояла

тоді... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в ній, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'ятьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'ятми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'ятмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» — безгласним, непорушним спокоем. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії,

гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гоїдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

...Розплюшую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах. Уявляєтьс раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату, — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!..»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутрянні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лют з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцог... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять

хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчить наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж — як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина, — тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман, — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізани вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвое розтягли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистой хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче.

Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрагаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зілляються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так

буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...¹

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сів десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізани вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

¹ На віки вічні... (Лат.) — Ред.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів язика і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому

тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінився у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то впливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, — всю я вмещаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайвонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годем слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого *intermezzo* серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими

грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних по-дертих запасах, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

9 вересня 1908 р., Чернігів

КОНІ НЕ ВИННІ

Оповідання

— Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням», — подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він поясняв їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка — любимий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович. — Кажі, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубок хвоста і намагалась лизнути йому лице. — Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здійсалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалося в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилوک, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, а Іа Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознаймив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілюючи руки, — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдови-

ця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці:

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього капровим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана... — звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан шував грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. — Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталося, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій «міноносець № 17», за-в'язуй серветку...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що-о... — прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме свому лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка із рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулася до сина:

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай... — підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати, — бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важно вип'явши свої руді груди, мов в камізелці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої, — благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ. — Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці...

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном. Одрізвав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу одкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! Вже забрали?

— Ф'ю-у! — свиснув Антоша. — Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати, — засміявся Аркадій Петрович. — Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пашу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. — Я своїх думок не маю потреби таїти... — Він вийняв палець і тримав на одшибі. — Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляєм землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се отдавна...

— Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique écoute!*¹

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се нітрохи не допомгло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала — і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі

¹ Облиш, прислуга слухає (франц.). — *Ред.*

не одберуть, лишать трохи і нам... так, десятих з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

— Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що шохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лица, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скавчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! Тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, ma cherie¹, я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

¹ Моя любя (франц.). — Ред.

— Блажен, іже і скоти милуєть... — одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмамаи щетинасте обличчя. — Міноносце! Дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!.. — розсміявся Аркадій Петрович. — То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з Святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! Ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

— А! Мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був меж ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудом стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

— За панську, прошу ласкавого пана...

— Що тепер, значить, такі часи настали... — додав Марко...

— Та й пан самі нам казали... — не втерпів Панас.
А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, по-божому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин, — одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче бай-дужно:

— Борони Боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяи!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану, — кланявся Бондаришин.

— Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» звивають... — гуділи за ним.

— Ну, добре, — стримав образу Аркадій Петрович. — Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!... Як смієте ви!.. — хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили налялялись в нього на білому лобі.

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде... — вирвався з радіою рудий Панас.

— За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов заляклі, тільки Аркадій Петрович теребив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш отдавати землю. Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры... — гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій! — роздратовано скрикнув Аркадій Петрович. — Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялись потім, Жан про-басив раптом:

— Ну, «міноносец», розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь шезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнула носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними — квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на

квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

— Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якось, наче опинився на чужому хазайстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, отдавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думати і тільки вдивлявся в таємничу глибіню густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблювся він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї, — все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявся над собою:

— Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв, босий, з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух недочув і біг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плігнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

«І се заберуть...» — гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він йшов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принаadne, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якись квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім — жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він йшов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилося стидно. Фу, яке свинство!.. Сकिनув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошачком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани! Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якісь похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакають з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зваживсь одібрати землю... У нього? Ха-ха!..

— Мишко, avanti!..

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього:

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхать...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.
— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.
— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?
— Ну й заберуть. Земля до них належить.
— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затався, я їх сама покличу.
— Я не потерплю козаків в себе.
— Без них не обійдешся.
— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... На Сибір піду...
— Аркадій, голубчик...
— ...На каторгу піду, а не попушу...
— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більше, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи, ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути...»

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаєтон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво, се ні до чого, — подумав Аркадій Петрович, — але — сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля, — скипів Аркадій Петрович. — Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...»

— Хам! — кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І той виступає сьогодні інакше, — подумав Аркадій Петрович про «міноносця». — Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якимось так, без мети. Набігла хмара. «А сіно возять!» — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись, — і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадив: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого — вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте! Що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне... — думав Аркадій Петрович. — Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одягу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

«А тепер що?»

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутилися пилинки, в ідальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чийсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрої. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неухагу до нього стрічних селян, — і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помімо всяких теорій, тайлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцята буде, — сказав наголос. «Значить, — подумав, — лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жіноча, здіймаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ганку, мов на своїому...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

— Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димок сигари, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як прийшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин», — позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?» — з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке? — обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям мадонни і скорботно розтягала уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Як... козаки?

— Губернатор прислав... Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару білили жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як замерзлі озерця.

— Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попущу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що... — розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм:

— Подать Антошу!

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків?

— Я чи не я, се, тату, не важно, — засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

— Ага! Не важно... Ну, добре. Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій... — благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях. — Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Але ж, тату, мені здається, що... — вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно, — перебив Ліду Антоша, — тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли ти сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні, — зітхнула Ліда, — що ж вони винні...

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні, — обіззався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того... — додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба... — носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки. — Я і сам знаю, що коні не винні, — спинився він коло дочки. — Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!.. — низзав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті. — Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?..

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносились іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами билась і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгім ряді кінських блискучих задів. Кременз-

ні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників і раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату. — Принеси каву!.. — І шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожущок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком, в ногах на постелі.

2—15 березня 1912 р., Капрі

КОМЕНТАРІ

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

*Дата і місце написання: 3 жовтня 1911 р., Чернігів.
Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник»,
1912, кн. 1, стор. 5—32; кн. 2, стор. 209—226.*

Зацікавленням темою з життя гуцулів М. Коцюбинський значною мірою завдячує В. Гнатюку. Ще з 1902 р. видатний фольклорист і етнограф починає систематично знайомити Коцюбинського з народною творчістю карпатських українців, з етнографічними матеріалами про Гуцульщину, зокрема періодично надсилаючи письменникові томи багатотомного видання етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, у серпні 1902 р. Коцюбинський одержав т. IX цього видання під назвою «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав Володимир Гнатюк». У листі від 14.X.1902 р. письменник дякує В. Гнатюкові за надіслані три томи етнографічних матеріалів — т. IV (анекдоти), т. IX (матеріали з Угорської Русі), т. XII (легенди) — і повідомляє, що ці матеріали стануть йому, Коцюбинському, у великій пригоді. 24.VII.1906 р. М. Коцюбинський так пише В. Гнатюкові про зібрані останнім і видані в «Етнографічному збірнику», т. XVII (Львів, 1906) і т. XVIII (Львів, 1908) пісні-коломийки: «Розважали мене під час вакацій Ваші коломийки. Що за хороша книжка! Просто подивляє багатство народної творчості, багатство, колоритність мови. «Буду красти», певно, скаже кожен письменник, читаючи сю книжку...» Діставши від В. Гнатюка «Етнографічні матеріали», т. XIV, де Гнатюк опублікував матеріали з Закарпаття, Коцюбинський пише останньому 6.XII.1908 р.: «Це надзвичайно цінний матеріал, як етнографічний, так і діалектологічний... Як видасте коломийки — не забудьте прислати мені, бо дуже цікавлюся ними».

Сюжет повісті «Тіні забутих предків» перегукується з трагедією Шекспіра. В них можна знайти чимало спільних рис. Як Монтеккі й Капулетті, ворогують роди Палійчуків і Гутенюків. Як і в трагедії «Ромео і Джульєтта», в обох ворогуючих родах є діти,

які кохають одне одного, — Іван і Марічка. Давня ворожнеча має стати їм на перешкоді. Як і у Шекспіра, герої Коцюбинського гинуть. Обидва твори є гімном кохання. Але на тому, власне, аналогія й обмежується. Головна колізія в обох творах — смерть героїв — різна. Якщо в Шекспіра трагедія відбувається через випадкову неузгодженість дій Ромео і Джульєтти, то в Коцюбинського — інакше. Мотивом самогубства і Ромео і Джульєтти є їхнє кохання.

В «Тінях забутих предків» лише Іван гине через неси́лу пере-нести смерть коханої, Марічка ж іде з життя випадково.

У цьому сюжетному моменті видно, що Коцюбинський не пішов сліпо за Шекспіром. Розгортання дії в повісті український майстер підпорядкував зовсім іншій ідеї. Сувора, дика гірська природа підстерігає людину на кожному кроці. Це показано не тільки у віруваннях гуцулів, а й в умовах їхнього життя. Тому смерть Марічки мотивується зовсім іншими причинами, ніж у Шекспіра: «Недаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати».

Головна відмінність твору Коцюбинського від твору англійського класика не в ключовій сюжетній колізії, а в особливостях змалювання таємничого казкового світу. Кохання переживається героями, як найдивніша загадка, що має велику силу над людьми. І вже в першій дитячій зустрічі майбутніх закоханих з'являються фантастичні образи, без яких немислиме гуцульське життя. «Я вже щезника бачив», — похваляється Іванко. До речі, в цій же сцені Коцюбинський показує себе і майстром сюжету. Перша зустріч Івана і Марічки починається з конфлікту — бійки. Така несподівана колізія безперечно свідчить, що письменник володів і високим мистецтвом сюжету, хоч його проза завжди більше підпорядкована перебігу настроїв, тобто сюжету внутрішньому.

Діти природи Іван і Марічка в своїх поглядах на світ і у своєму коханні цілком віддані безпосереднім душевним пориванням. Їхня фізична близькість виглядає не розпустою, а природним продовженням їхніх душевних переживань: «...все було так просто, природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка не засмітила її серця» [3, 187]. Гармонія людини і природи, гармонія почуттів і дій — це та особливість, яку бачить Коцюбинський у цьому «первісному» житті гуцулів. І, звичайно, кохання поєднується з фантастикою, забобонами. «За поясом, на голім тілі» Марічка носить часник, щоб не завагітніти. Душевні поривання

героїв сплітаються в чарівну пісню, яку Іван виграє на флюярі, а Марічка виспіває. Ця пісня дихає казковими образами диких гір і засіває гори своєю чарівною мелодією.

Яскраво і фантастично розповідає письменник про тугу Івана за Марічкою, яка загинула. Дружина його — Палагна не може замінити коханої. Вічне таїнство кохання живе в душі Івана і спливає «на поверхню» чудними образами.

Час від часу туга за коханою вибиває його із звичайного ритму життя: «...несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти зліта до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
а рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав». І в Святий вечір до нього знову приходили спогади про кохану: «І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка...». Він марить нею і на яву. Свідомість його двоїлась. Спочатку Марічка бачиться Іванові живою, і він дивується, що вона жива і водночас ніби мертва. І серце його сповнюється радістю на фоні суворой природи, яка віщує недобрый кінець: «Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шеліт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків». Тонкий психолог Коцюбинський показує через фантастичні образи, як поступово змінюється психічний стан Івана, як він врешті цілком втрачає відчуття реальності, як сприйняття казкової природи переходить у абсолютне марення — зустріч із чугайстром.

Рятуючи Марічку від чугайстра, Іван пускається з ним у танок. Чугайстир втомлюється, хоче спинитись, та Іван не дає йому перепочинку, щоб Марічка встигла втекти. І от коли злий дух готовий був уже припинити танок, Іван заграє ту чарівну пісню, яку почув колись від сезника. Це була справжня пісня, в якій злились і дихання диких гір, і глибокі душевні сили самого Івана, і його кохання до Марічки. І чугайстир не втримався і знову танцював. А з даліни його вже гукав голос Марічки — голос, який він чує все життя, на який іде, шукаючи кохану, а знайти не може: «Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки».

Від самого початку кохання Івана та Марічки було трагічним. І не тому, що їм на перешкоді стояла давня ворожнеча родів, а тому, що воно було більшим і сильнішим за життя. «Не набутися

ним», — сумно кидає ще зовсім юна Марічка те глибоке слово, яке за своїм змістом дорівнює всій життєвій дорозі. І коли гине Марічка, Іван не в змозі пережити своє кохання, він тане на очах. «Поклик кохання і муки» породжує в його душі й ілюзії, і фантастичні образи, і, врешті-решт, призводить до того, що й Іван, як і Марічка, втративши пильність, гине від зіткнення з дикою гірською природою.

Отже, на відміну від Шекспіра, маляючи непереборну силу кохання, Коцюбинський шукає його джерела в таїнстві природи, таїнстві життя, таїнстві людської душі, яка зберігає у своїх глибинах весь віковий досвід аж до вірувань далеких предків.

СМІХ

*Дата і місце написання: 7 лютого 1906 р., м. Чернігів.
Уперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. 2,
стор. 29—40.*

INTERMEZZO

*Дата і місце написання: 9 вересня 1908 р., Чернігів.
Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник»,
1909, т. 45, кн. 1, стор. 5—15.*

Новела має дещо автобіографічну основу. В листі до польського поета М. С. Вікшенського від 21 травня 1908 р. Коцюбинський писав: «Попросту кажучи, я дуже хотів би, користуючись Вашими торішніми запросинами, спочити деякий час у Клепочах (буду вільний з кінця сього місяця). Тільки — слово: коли Вам незручно через що-небудь пустити мене до себе в хату на сей раз — мусите сказати мені одверто. Думаю, що я маю право на таку ширість. Я дуже втомлений — і так хочеться мені спочити серед природи. Заважити Вам не міг би, бо і сам потребую мінімум вражень та спокою».

Відпочивав письменник в іншому місці — в селі Кононівці на Полтавщині. У листі до дружини від 19 червня 1908 р. Коцюбинський писав з Кононівки, що господар, у якого він зупинився на відпочинок, дбає про нього, скрізь водить, усе показує і тим самим заважає йому «взятися до роботи і до спочинку». Письменник з нетерпінням ждав часу від'їзду господаря. «...Все більше почуваю утому од людей», — скаржився він. 26 червня 1908 р. Коцюбинський інформував свою дружину: «Почуваю себе непогано з боку фізичного. Зате, лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею. Людей просто не переносу, а коли, гуляючи, десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрітись. Читати теж не можу. Писати почав, та й кинув. Не хочу.

Якась така мрачна тема, важка, а тут і так не весело. Лучче буду гуляти, спочивати, читати книгу природи, збирати матеріал».

«Нічого не читаю, — зазначає письменник у листі до Віри Устимівни Коцюбинської від 29 червня 1908 р., — газети тільки переглядаю. Взагалі стараюся нічим не турбувати своїх нервів, а тиша на полі або на сінокосі заспокоює їх дуже добре. Через те я і тікаю туди од всіх, про це знають і ніхто не в претензії на мене». 6 липня 1908 р. він писав дружині з Кононівки: «Весь вчорашній день провів дуже гарно [...]: їздили ми в с. Нечипорівку, верстов 20 звідси, до одного сліпого і дуже цікавого пана. Місця там надзвичайно гарні, весь час я гуляв серед гречок та лісів цвітучої липи — і аж в Кононівку привіз той запах».

Про роботу над новелою дізнаємося з листа до редактора «Літературно-наукового вісника» від 18 вересня 1908 р.: «До «Вісника» саме пишу. Вийде щось невелике і буде називатися «Intermezzo». А через кілька днів (23 вересня 1908 р.) письменник повідомляв В. Гнатюка: «Сьогодні скінчив невеличку річ для «Вісника», назвав її «Intermezzo» і сими днями пошлю [...] до Києва».

Чому ж письменник назвав образи природи «дійовими особами»?

Ця «ремарка» після заголовка — своєрідний ключ до розуміння новели. Адже йдеться не тільки про природу, а про дещо більше. Тут важливо усвідомити особливість позиції оповідача в цьому творі. Адже пейзаж змальовується не сам по собі, не збоку — очима автора (стороннього спостерігача), як, скажімо, експозиційний пейзаж у романі Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», а передається крізь призму сприйняття героя. Це основа розуміння образної структури новели.

По суті, природи ми не бачимо і не знаємо, що в ній відбувається. Перед нами душа ліричного героя, і саме в ній, а не в природі жайворонок грає на голосній арфі полів. Усе, що відбувається у творі, — це переживання героя, який блукає в полях. У його душі стикаються різні, часом неспівмірні образи, наприклад утоми і сонця, які в житті між собою не зв'язані. Отже, й сцена цього грандіозного дійства — не природа, а душа ліричного героя. А дійові особи — це символи його суперечливих почуттів, переживань. Щоправда, зумовлені вони чинниками не тільки внутрішніми, а й зовнішніми — природними і соціальними.

Твір передає переживання Коцюбинського влітку 1908 р.: втома — рівновага — відновлення життєвих сил. І хоча це само по собі може становити інтерес, все-таки не пояснює той чималий резонанс, який викликала новела в читачів. Оскільки в цих образах природи — «дійових особах» був закладений глибокий

смысл значної соціальної ваги, який зрозумілий із особливостей суспільної ситуації тих часів.

КОНИ НЕ ВИННІ

Дата і місце написання: 2—15 березня 1912 р., Капрі.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. 6, стор. 401—417.

У листі до дружини, В. Коцюбинської, від 24.ІІ.1912 р. М. Коцюбинський так визначив задум свого твору: «...Завтра думаю почати нове оповідання, в якому будуть описані поміщики, властиве одна родина». А вже в іншому листі від 2.ІІІ.1912 р. він повідомив: «Почав я писати оповідання про такого поміщика, який під час аграрних рухів сам говорив селянам, що земля їхня, а потому зрадив, коли прийшло військо його боронити».

Письменник ґрунтовно переробив першу редакцію новели.

Юрій КУЗНЕЦОВ

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А́р і д н и к — злий дух, чорт, дідько.
- А́ ф и н и — лісові ягоди.
- Б а б і н е ц ь — місце в церкві, де стоять жінки.
- Б а н у в а́ т и — сумувати, журитися.
- Б а ю́ р а — велика, глибока калюжа, яма, вибій.
- Б о в г а́ р — коров'ячий пастух.
- Б у́ р и ш к и — картопля.
- Б у́ т и н а — рубання лісу.
- В а н ь к і р (ванькірчик) — бічна кімната, відокремлена стіною від великої кімнати; прилавок
- В а с а́ г — верхня частина воза, саней; ящик.
- В а́ т а г — той, хто керує ватагою; ватажок, старший чабан.
- В а́ т р а — вогнище, багаття.
- В е с і́ л ь н а п е р е з в а́ — у дореволюційні часи частина українського весільного обряду, звичай, за яким родичі молодої після першої шлюбної ночі йшли або їхали з відповідними обрядовими піснями до молодого.
- В і в т а́ р — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.
- В о р і́ н н я — зрубаний тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі; жердина; загорожа. Огорожа з дерев'яних лат.
- Г а б а́ — покривало; хвиля.
- Г а д ж у́ г а — молода смерека.
- Г а й н о́ — лігво ведмеда.
- Г а м а з е́ я — громадська будівля для зберігання зерна, муки тощо.
- Г а м а́ н — шкіряна сумочка для грошей, торбинка для тютюну, люльки та інших дрібних речей; кисет.
- Г а р м а́ н — тік.
- Г а́ ч і — штани.
- Г е́ й б и — наче, немов.
- Г е́ м з и т и — мрячити.
- Г о г о́ з — брусниця.
- Г о т у́ р — глухар.
- Г о ц — водопад.
- Г р о м а́ д с ь к а х а́ т а — приміщення для приїжджих урядовців.
- Г у́ г л я — гуля.
- Г у с л я́ н к а — кисляк з пареного молока.
- Г у́ т і р к а — розмова.
- Г а́ з д а — господар.
- Г о н т — покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок.
- Г р у н ь — вершина гори.

- Г у р а л ь н я — спиртово-горілчаний завод.
- Д а н г а л а к — весляр.
- Д е с я т н и к (десяцький) — у дореволюційній Росії нижчий поліцейський служитель на селі, якого обрали селяни.
- Д і д и ч — поміщик, великий землевласник.
- Д і д и ч р и н ш т о к у м і с ь к о г о — людина, яка очолювала покидьків міського населення.
- Д о в і д н е (довідно) — цілком певно, достовірно, вигідно.
- Д р а г л і т и — труситися, коливатися.
- Д р о б ' е т а — вівці.
- Д у к а ч (дукат) — срібна, а потім золота монета, що була поширена в ряді європейських країн.
- Е к о н о м — завідуючий поміщицьким господарством, економією.
- Е р и к — невелика протока, що з'єднує озера або річку з озером.
- Ж е б р и — збирання милостині.
- Ж е н т і ц я — сироватка.
- Ж е р д к а — горизонтально підвішена чи прикріплена перекладина, на яку вішають одягу.
- Ж у ж м о м — у згорненому, скрученому вигляді, як-небудь (про одяг, тканини).
- Ж у п а н — теплий верхній чоловічий суконний одяг.
- З а п а с к а — жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки.
- З а р і н о к — пологий берег річки, вкритий рінню.
- З а с т а й к а — житло чабана-гуцула в полонинах.
- З б і р ж а к (збіржаник) — візник.
- З г а р д а — намисто з монет або хрестиків.
- З е м с ь к и й — службова особа у волостях і повітах дореволюційної Росії, наділена адміністративною і судовою владою.
- І з в о р — яр.
- І м б р і к — казанок.
- К а л а б а т и н а — топке місце, калюжа.
- К а п а р а н — верхній (у задунайських січовиків) одяг із відкидними рукавами.
- К а р м а з и н — сукно малинового кольору.
- К а р н а в к а — металева закрита коробка з отвором у кришці для збирання грошей (переважно у церкві); скарбничка, скарбона.
- К а р у ц а — хура, віз.
- К а т р а г а — курінь.
- К а ш и ц я — дерев'яна обшивка берегів.
- К е п т а р — у гуцулів верхній хутрянний одяг без рукавів.
- К і ч е р а — гора, вся, крім вершин, вкрита лісом.
- К н а к — поліційна дільниця.
- К о в б а н я — глибока вибоїна на дорозі, наповнена водою.
- К о з а р — козячий пастух.
- К о н с е к в е н т н и й — послідовний.
- К о п і л — тут: короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів з коробом.
- К о р с е т к а — верхній жіночий одяг — безрукавка,

- пошита в талію з кольорової тканини.
- К о р ў г в а**, **к о р о́ г в а** — прапор; прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу.
- К о́ т в и ц я** — якір.
- К р е с а́ н я** — капелюх.
- К у н я́** — волоть очерету.
- К ў́ ф а** — дерев'яне відро.
- К ч у́ л а́** — овеча вовна.
- Л а з а р о́ н і** — волоцюга.
- Л і с а** — огорожа, сплетена з хворосту.
- Л у д і́ н н я** — тут: одяг, вбрання.
- Л ю б а́ с** — коханець.
- М а й** — мабуть.
- М а л а́ й** — вид хліба з кукурудзи, гороху або проса.
- М а́ н н а** — тут: молоко.
- М а́ н т а** — плащ.
- М а р ж і́ н к а** — худоба.
- М о к а́ н** — горінець-чабан.
- М о л ь ф а́ р** — чарівник.
- М о с к а́ л ь** — вояк, солдат.
- М о ц у в а́ т и с я** — боротися, мірятися силою.
- М р и ч** — туман, імла.
- Н а б і́ л** — молоко, молочні продукти.
- Н а́ б і р** — у борг, без грошей.
- Н а м і́ т к а** — покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки.
- Н е́ г у р а** — туман.
- Н е д е́ я** — дика вершина гори.
- О б о́ р а** — відгороджена частина подвір'я з приміщенням для худоби.
- О б о р і́ г** — повітка на сіно.
- О б р і́ к** — січка з вівсом, дертю і т. ін. для годівлі коней.
- О д а л і́ с к а** — служниця або наложниця в гаремі.
- О́ к о** — міра об'єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнює 1–1,5 літра.
- О с л і́ н** — переносна кімнатна лава для сидіння.
- О с т р е в а́** — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.
- О т ч е н а́ ш** — молитва у віруючих християн; мораль, нотація.
- О ф і́ р а** — те саме, що жертва.
- О ч і́ п о к** — старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягаючи сховане під ним волосся.
- П а з у в а́ т и** (па́зити) — пильнувати, стежити.
- П а т е р і́ ц я** — довга палиця, яку звичайно використовують для опори при ході; жезл як ознака вищих християнських та деяких інших священослужителів, а також символ влади взагалі.
- П і д т і́ ч к а** — нижня частина жіночої сорочки, пришта звичайно в поясі до верхньої.
- П і л** — нари в селянській хаті, розміщені між піччю і протилежною до печі стіною.
- П і с т** — період невживання скоромної їжі.
- П л а́ й** — гірська стежка.
- П л і́ т** — сплетена з соломи стрічка, з якої потім зшивають бриля.
- П л о́ в а** — злива.
- П о в і́ т и ц я** — однорічна трав'яниста рослина; бур'ян.
- П о в і́ т к а** — господарське приміщення для утриман-

- ня домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна.
- П о д е н н е — плата за кожен відпрацьований день.
- П о д р и — полиці під дахом.
- П о л у к і п о к — 30 снопів скошеного або зжатоого хліба, складеного хресто-подібно колоссям усередину і прикритих зверху одним снопом-шапкою.
- П р і м а р — сільський староста; примарія — розправа (управа).
- П у д и т и — тут: жити позиченим, позичати хліб пудами.
- П у т и н а — дерев'яна посудина.
- П у щ е н н я — останній день вживання скромної їжі перед постом.
- П ' я т и з л о т н и к — монета вартістю 75 копійок.
- Р и н ш т о к (риштáк) — водостічна канава; переносно — покидьки суспільства.
- Р у б е л ь — довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном й притягують за кінці вірвовкою так, щоб, придавивши, утримати вантаж, або вузька дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання білизни.
- Р у н д у к — ганок.
- С а к в и — дві з'єднані одним полотнищем торби, що їх перекидають через плече (на груди й спину), або через спину коня.
- С а р á к а — бідолаха.
- С а х á р н я — цукровий завод.
- С е р е д о х р е с т я — те саме, що Середопістя — четвертий тиждень Великого посту.
- С л и в é — майже.
- С о д ó м а — безладдя, метушня, шум.
- С о р о к і в к а — тут: дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок.
- С ó ц ь к и й — у дореволюційній Росії, в тому числі й на Україні, — нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали на сільській сходці.
- С п а ш — потрава, псування, знищення трав, посівів тваринами.
- С п у з á р — пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду.
- С т а р ш и н á — тут: виборна особа, що керувала справами села, волості.
- С т á я — дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).
- С т о с о т к р о т — уживається як проклин, як вияв гніву, обурення.
- С т о д ó л а — будівля для зберігання снопів сіна, соломи тощо, а також молотьби, віяння і т. д.
- С т р у н к а — намет для доїння овець.
- С у т о ч к и — обгороджена гірська стежка.
- Т а б і в к а — гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече.
- Т е р н и ц я — знаряддя для тертя льону, конопель.
- Т о в á р — тут: переважно велика рогата худоба.
- Т р е м б і т а — довга на сажень сурма з дерева і з кори.

- У р я д н и к — у дореволюційній Росії — нижчий чин повітової поліції.
- Ф е з (фэ́ска) — головний убір у східних народів.
- Ф е р е д ж а́ — параджа.
- Ф і л і ж а́ н к а — чашка.
- Ф л о я́ р а — басова сопілка-зубівка майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині.
- Ф у д у́ л ь н и й — гордовитий, зарозумілий, пихатий.
- Х р а б у́ с т — осот.
- Х у́ р м а́ н к а — підвода.
- Ц а́ р и н к а — обгороджений сінокіс близько од оселі.
- Ч е́ л ю с т і — отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною сільської печі.
- Ч е́ л я д ь — жінота.
- Ч е р е д і́ н н и ц я — відьма, що віднімає у корови молоко.
- Ч е́ р е с — старовинний пояс, зшитий з двох складених разом ременів так, щоб можна було зберігати гроші та інші цінні речі.
- Ч о р т о́ р и й — глибокий рів, яма, провалля.
- Ч у г а́ ї н а — свита.
- Ш а б а т у́ р к а — скринька, коробка.
- Ш а в л і́ я — багаторічна трав'яниста або напівкущова рослина з великими пахучими квітками; деякі види її використовуються в медицині, парфумерії та кулінарії.
- Ш а п л і́ к — посудина, відро.
- Ш л і́ ф и — офіцерські знаки.
- Ш п а́ р қ а — щілина.
- Ш у п л а́ т т я — одяг, білизна; дрібні домашні речі.
- Ю́ п к а — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки з рукавами.
- Ю х т (ю́хта) — сорт виправленої шкіри.
- Я́ т к а — тут: легка будівля для тимчасового користування (торгівля, виставка тощо); балаган.

ЗМІСТ

Таємниця агави, або Загадка Коцюбинського. <i>Передмова Ю. Кузнецова</i>	3
ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ. <i>Повість</i>	29
МАЛА ПРОЗА	
Ялинка. <i>Оповідання</i>	81
Сміх. <i>Оповідання</i>	88
Persona grata. <i>Оповідання</i>	99
Intermezzo. <i>Новела</i>	115
Коні не винні. <i>Оповідання</i>	127
Коментарі. <i>Ю. Кузнецов</i>	145
Пояснення слів	151

Літературно-художнє видання

КОЦЮБІНСЬКИЙ
Михайло Михайлович

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Повість, оповідання

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 17.12.12. Формат 84×108^{1/32}.
Умов. друк. арк. 8,40. Облік.-вид. арк. 8,74.
Тираж 3000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Коцюбинський М. М.
К75 Тіні забутих предків: повість, оповідання / М. М. Коцюбинський; передмова і коментарі Ю. Б. Кузнецова; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2013. — 156 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6198-0.

До видання увійшли кращі твори талановитого українського письменника, блискучого новеліста, послідовника І. Франка, майстра слова Михайла Коцюбинського (1864—1913) — «Тіні забутих предків», «Кони не винні», «Intermezzo», «Сміх» та інші. Невеликі за обсягом, проте психологічно напружені твори, в яких письменник зобразив живі й правдиві образи, належать до найвищих досягнень української класичної прози.

ББК 84.4 УКР